

הפתיחה לספר תולדות אדם לר' יוסף הבא משושן

יוצאת לאור על ידי ליאור זקס-שמואלי

מבוא

ספר תולדות אדם הוא החיבור הראשון שיוחס לחכם בשם ר' יוסף הבא משושן הבירה¹ וזכה להידפס כספר קבלה. ר' יוסף הוא מקובל שככל הנראה פעל בקסטיליה בסוף המאה הי"ג או לכל היותר בתחילת המאה הי"ד ומוצאו מהעיר שושן בפרס מוטל בספק.² החיבור יצא לאור בפעם הראשונה והיחידה כחלק מספר המלכות שהוציא לאור המלומד יעקב משה טולידאנו בקזבלנקה³ תר"צ (1930) והוא ייחסו בטעות לר' דוד הלוי (מסביליה).⁴ דא עקא, ספר תולדות אדם הובא לדפוס בשיבוש ניכר, תחת כותר אחר ובלא הבחנתו מחיבורים קבליים נוספים. לבד מהנוסח המשובש של הדפוס, ראשיתו של החיבור חסרה, ובכך אבד מעיני הקורא השער להיכנס אליו. מחקר זה משלים את החסר ומוציא לראשונה לאור את הפתיחה החשובה של החיבור על פי כתב יד יחידי, ומקדים מבוא לבא בטרקלינו.⁵

זיהוי החיבור ומחברו

ראשית המחקר על אודות חיבור זה החל בכמה הערות בעבודותיו של גרשם שלום, שהגדירו כמכיל 'פירוש מוזר ומתמיה מאד על ל"ב הנתיבות בפנים חדשות'⁶ וכן

- 1 על אזכור שם המקובל בכ"י פריס הספרייה הלאומית 770 והקשרו הגאוגרפי האפשרי, ראה: Gerhard Scholem, *Einige Kabbalistsche Handschriften im Britischen Museum*, Jerusalem 1932, pp.13–14; Ibid, 'Kabbalah', *Encyclopedia Judaica* 10, Jerusalem 1973, p. 535. שם שלום טען ששמו של המקובל והעדות על מוצאו בעיר שושן בפרס מבוססים על פרגמנט זה בלבד ולכן מוטלים בספק.
- 2 למעט אזכור יחידי בפרגמנט בכ"י פריס 770 של המקובל המסתורי ר' יוסף הבא משושן, לא נשתמר בידנו כל מידע היסטורי או ביוגרפי עליו. לסקירת הספרות על מוצאו של המקובל והקשרו ההיסטורי ראה: איריס פליקס, 'תאורגיה, מגיה ומיסטיקה בקבלתו של ר' יוסף הבא משושן הבירה', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה, ירושלים תשס"ה, עמ' 105. על פי ניתוחים פילולוגיים-היסטוריים של כתביו, ר' יוסף הוא ככל הנראה מקובל קסטיליאני אשר פעל בתקופת היווצרות ספרות הזוהר, אך טיב הקשר בינו לבין ספרות זו ומידת היכרותו עמה עודם לוטים בערפל. סוגיה זו סבוכה ובכוונתי לדון בה בעבודת הדוקטור שאני כותבת, בהנחיית פרופ' דניאל אברמס.
- 3 בשער הדפוס נזכר שמה הערבי של העיר: דאר לביצ'א.
- 4 על ייחוס החיבור לר' דוד מסביליה על ידי טולידאנו, ראה ב'מבוא אל הספר' שחיבר טולידאנו כהקדמה לספר המלכות, קזבלנקה תר"צ. עוד על חכם זה ראה להלן הערה 28.
- 5 במחקר עתידי ראוי יהיה להכין מהדורה ביקורתית של החיבור כולו, אך מפאת חשיבות הפתיחה וחסרונה הבולט, אני מביאה אותה לדפוס כשלב ראשון.
- 6 גרשם שלום, 'פרקים בתולדות ספרות הקבלה', קרית ספר ו (תרפ"ט-תר"ץ), עמ' 274.

כ'ריאקציה גנוסטית בתוך הקבלה העיונית'.⁷ בקטלוג כתבי היד הקבליים שבבית הספרים הלאומי בירושלים, גרשם שלום תיארך את החיבור למאה ה'טו בספרד, ולצד זה העלה את האפשרות שהוא נתחבר במרוקו או בתוניסיה.⁸

בקטלוג הגרמני לכתבי יד קבליים בספרייה הבריטית שהוציא שלום בשנת 1932, הוא שב והתייחס לספר תולדות אדם אגב דיונו בקרבתו הטרימינולוגית לספר תש"ק.⁹ הוא זיהה כמחברו של ספר תש"ק את ר' יוסף הבא משושן על סמך הפרגמנט בכ"י פריס הספרייה הלאומית héb. 770.¹⁰ ספר תש"ק הוא ספר קבלי-פרשני ייחודי, המכיל פירוש על דרך פרד"ס לשיר השירים, בשילוב פרשנות על ענייני המשכן בפרשת תרומה.¹¹ בחיבור זה, המחבר שזר תיאור של שיעור קומת האלוהות בסגנונו הגופני והגרפי של האדרות, הכולל את שיעור קומת המטרוניתא החסרה באדרות,¹² ופירוש תאוסופי על האלפא-ביתא. חלקו הראשון של החיבור כתוב בעברית, ולאחר כשליש, ללא התרעה או סיבה מוצהרת, הוא עובר לכתובה ארמית, הקרובה ללשון הזוהר.¹³

7 גרשם שלום, [בהשתתפות יששכר יואל], כתבי יד בקבלה: הנמצאים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ירושלים תר"צ, עמ' 59; תיאור החיבור שם, עמ' 58–60.

8 שלום, כתבי יד בקבלה (לעיל, הערה 7), עמ' 60.

9 משמעותם של ראשי התיבות בשם החיבור אינה ברורה. לדיון במשמעויות אפשריות שלהן ראה במהדורת הספר שערך זווילינג, Jeremy Zwelling, 'Joseph of Hamadan's Sefer Tashak: Critical Text Edition with Introduction', Ph.D. dissertation, Brandeis University 1975, pp. xix–xx.

10 שלום, שם, עמ' 81. וכן ראה לדוגמה את דיונו בחיבור: *Einige Kabbalistische* (לעיל, הערה 1), עמ' 11–33.

11 ספר זה יצא לאור כמהדורה ביקורתית על ידי זווילינג ראה לעיל, הערה 9.

12 על שיעור קומתה של המטרוניתא אצל ר' יוסף הבא משושן וזיקתה אל האדרות, ראה: שפרה אטולין, 'קומתה של השכינה: מקומו של הפרצוף האלוהי הנקבי בין האדרא רבא לאדרא זוטא', בתוך: סמכות רוחנית: מאבקים על כוח תרבותי בהגות היהודית, בעריכת חיים קרייסל, בועס הוס ואורי ארליך, באר שבע תש"ע, עמ' 104, הערה 5; עמ' 119, הערות 54, 56; עמ' 143–144, הערה 105; עמ' 165, הערה 181. לדיון מיוחד במערכת הזיקות בין שיעור קומת השכינה אצל ר' יוסף לעומת ספרות התיקונים, ראה: ביטי רואי, מיתוס השכינה בספרות תיקוני הזוהר: היבטים פואטיים, פרשניים ומיסטיים, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, רמת גן תשע"ב, עמ' 286–291.

13 שלום התייחס לחיבור זה כספר מזור וכסוג הספרים המחקים את לשון הזוהר, ראה: כתבי יד בקבלה (לעיל, הערה 7), עמ' 81. ועוד בהרחבה ראה במהדורתו של זווילינג (לעיל, הערה 9), עמ' xi–xv. לעומתם טען ליבס, שייתכן שר' יוסף החזיק גרסה מוקדמת של האדרא. על כך ראה: יהודה ליבס, 'כיצד נתחבר ספר הזוהר', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ח [ספר הזוהר ודורו, בעריכת י' דן], ירושלים תשמ"ט, עמ' 25–54. מופסיק דן ביחסים שבין הזוהר ור' יוסף והקצין את טענתו של ליבס, והעלה את האפשרות שר' יוסף קדם לזוהר ושימש לו השראה, על כך ראה: Charles Mopsik, 'Un Manuscrit Inconnu du "Sefer Tashak"', *Kabbalah* 2 (1997), pp. 186–181. בהמשך לטענתו, נטע סובול קשרה בין ספר תש"ק לאדרא בי משכנא' והביאה

בדומה לשפתו הארמית, אף התוכן מכיל רעיונות הקרובים לזוהר אך מובחנים ממנו.¹⁴ לעומת זאת, דרכי פרשנותו, סגנונו, תוכני הדרשות ולשון החיבור מקבילים באופן מובהק לכתיבתו של ר' יוסף הבא משושן. שלום דן בזיקות הלשוניות והתמטיות בין ספר תולדות אדם לבין ספר תש"ק, וקבע שספר תולדות אדם לא נכתב לפני 1400.¹⁵ בשערו של כתב יד ירושלים 8°541, המכיל פרגמנט של ספר תולדות אדם, מופיעה עדותו של מוכר ספרים על כך שגרשם שלום זיהה בין מחבר ספר תולדות אדם למחבר ספר תש"ק, שנים קודם לכן.¹⁶

בדיונו של שלום בזיקות שבין ספר תש"ק לספר תולדות אדם הוא גם הזכיר את הקרבה הטרימינולוגית ביניהם לבין ספר טעמי המצוות,¹⁷ שאותו ייחס בקטלוג זה, באופן שגוי, לר' יוסף ג'יקטיליה.¹⁸ חיבור זה הוא חיבור קבלי השייך לז'אנר של

ראיות לקדימותו של ספר תש"ק. על כך ראה: נטע סובול, חטיבת האדרות בספרות הזוהר, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה, תל אביב תשע"א, עמ' 200–254. עם זאת, עוד דרוש ניתוח מדוקדק של התחביר והשפה הארמית של החיבור, וכן מחקר פילולוגי מעמיק על מנת לקבוע את זיקת הזמנים וההשפעות בין ספר תש"ק לאדרות.

14 על הדמיון בין פירוש שיר השירים של ר' יוסף המופיע בספר תש"ק לבין זה המופיע בזוהר, ראה: שפרה אסולין, הפרשנות המיסטית לשיר השירים בספר הזוהר ורקעה, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, ירושלים תשס"ז, עמ' 14–17.

15 שלום, *Einige Kabbalistsche* (לעיל, הערה 1), עמ' 17.

16 ראה את הערתו של אפרים גוטליב בעניין זה: 'שני חיבורים נוספים לר' יוסף הבא משושן הבירה וזוהי החיבורים שבספר המלכות', מחקרים בספרות הקבלה, תל-אביב תשל"ג, בעריכת יוסף הקר, עמ' 251, הערה 16.

17 שני חיבורים אלו יצאו לאור במהדורות ביקורתיות שנערכו כחלק מעבודות דוקטורט בהנחיית אלכסנדר אלטמן באוניברסיטת ברנדייס. על מפעלו של אלכסנדר אלטמן בהבאה לדפוס של מהדורות ביקורתיות, ראה: Daniel Abrams, *Kabbalistic Manuscripts and Textual Theory: Methodologies of Textual Scholarship and Editorial Practice in the Study of Jewish Mysticism*, with a foreword by David Greetham (second edition), Los Angeles and Jerusalem 2013, p. 32. למהדורת ספר טעמי מצוות עשה שיוחס לאבן פרחי ראה: Menachem Meier, 'A Critical Edition of the Sefer Ta'amey Ha-Mizwoth (Book of Reasons of the Commandments) Attributed to Isaac ibn Farhi, Section I – Positive Commandments', Ph.D. dissertation, Brandeis University 1974. למהדורת ספר תש"ק שנערכה על ידי זוולינג ראה לעיל, הערה 9. את המפעל הזה המשיך מופסיק והוציא לאור קטע חסר מתוך מהדורתו של זוולינג לספר תש"ק: 'Un Manuscrit Inconnu du *Sefer Tashak*' (לעיל, הערה 13), עמ' 169–205. וכן הוציא מהדורה דו-לשונית של הפרגמנט שנותר מפירושו של ר' יוסף לספר בראשית מתוך כ"י פריס, הספרייה הלאומית 841, דף ע"א–ע"ב 269, ראה: שרל מופסיק, שריד מפירושו לספר בראשית המיוחס לרבי יוסף הבא משושן הבירה, פריס תשנ"ח [Joseph of Hamadan, *Fragment d'un Commentaire sur la*]. למהדורת פירוש י' ספירות, ראה: ליאור זקס-שמואלי, 'פירוש י' ספירות לר' יוסף הבא משושן', קבלה ל"ב (תשע"ה) (להלן, זקס-שמואלי, 'פירוש י' ספירות'), עמ' 227–321.

18 ראה: שלום, *Einige Kabbalistsche* (לעיל, הערה 1), עמ' 17.

ספרות טעמי המצוות הקבליים שפרח בסוף המאה הי"ג, ובנוי במבנה פרשני דומה לזה של ספר תש"ק מבחינת חלוקת הפירוש לרובדי פרשנות על דרך פשט וסוד.¹⁹ כפי שהוכיח מאוחר יותר אלכסנדר אלטמן, ספר טעמי המצוות הנידון, הוא חיבור נוסף פרי עטו של ר' יוסף הבא משושן, ובעקבותיו אף גרשם שלום סמך ידו על זיהוי זה.²⁰ בהמשך לממצאים שהעלו שלום ואלטמן, ועל סמך הדמיון הלשוני של ספר תולדות אדם לחיבוריו האחרים של ר' יוסף הבא משושן, ספר תש"ק וספר טעמי המצוות, אפרים גוטליב הסיק שספר תולדות אדם אכן יצא מתחת ידו של ר' יוסף.²¹ הוא הביא כראיה לזיהוי זה הפניה של ר' יוסף המופיעה בספר תולדות אדם לספר טעמי המצוות שהוכח כשלו. בנוסף, כפי שגוטליב העיד בעצמו, לבד מראיה זו ניתן למנות עוד ראיות רבות.²² במאמרי, 'פירוש י' ספירות לר' יוסף הבא משושן', הראיתי כיצד השימוש הטרימינולוגי המקביל בתיאור הספירות בחיבוריו השונים מהווה ראיה מובהקת לכך שר' יוסף הוא אכן מחבר ספר תולדות אדם.²³

- 19 לדיון במבנה הפרשני המרובד של ספר טעמי המצוות ראה: Meier, 'A Critical Edition of the Sefer Ta'amey Ha-Mizwoth' (לעיל, הערה 17) עמ' 19–23. לדיון בהתפתחות הפרשנות הקבלית השיטתית בצורת פרד"ס בהקשר הנוצרי בסוף המאה ה-13 בספר, אשר כללה בין השאר את רמד"ל, ר' יוסף ג'יקטיליה, אבן לטיף, תקוני זוהר, ר' בחיי בן אשר ור' יוסף הבא משושן ראה: Moshe Idel, *Absorbing Perfections: Kabbalah and Interpretation*, Forward by Harold Bloom, New Haven and London 2002, appendix 1, pp. 429–435 [ובתרגום לעברית: משה אידל, שלמויות בולעות: קבלה ופרשנות, תרגמה מאנגלית תרצה ארזי, תל אביב תשע"ב, נספח 1, עמ' 583–594].
- 20 ראה: אלכסנדר אלטמן, 'לשאלת בעלותו של ס' טעמי המצוות המיוחס לר' יצחק נ' פרחי', קרית ספר מ (תשכ"ה), עמ' 256–276, 405–412. מאוחר יותר, בעקבות מחקרו של אלטמן, גרשם שלום חזר בו מייחוס החיבור לר' יצחק נ' פרחי, וייחס את החיבור לר' יוסף הבא משושן. על תולדותיו של שינוי זה בהרחבה, ראה: זקס-שמואלי, 'אני הנותן התעוררות בשכינה: עיון פסיכואנליטי בחרדה ובתשוקה של המקובל ביחס לאובייקט הטאבו', קבלה לה (תשע"ו), עמ' 229.
- 21 אפרים גוטליב, 'שני חיבורים' (לעיל, הערה 16), עמ' 251–253.
- 22 מופסיק זיהה מקבילות כמעט מילה במילה בין ספר תש"ק לבין ספר תולדות אדם, כאשר הראשון נכתב בארמית והאחרון בעברית, על כך ראה: מופסיק, 'Un Manuscrit Inconnu du Sefer Tashak' (לעיל, הערה 13), עמ' 179. אפשר להוסיף על ראיותיו את המקבילות בינו לבין הפרגמנט מפירושו של ר' יוסף לספר בראשית עליהן הצביע שרל מופסיק במבוא למהדורתו, על כך ראה: *Fragment d'un Commentaire sur la Genèse*, (לעיל הערה 17), עמ' 49, הערה 13; עמ' 76, הערה 149; עמ' 93, הערה 227; עמ' 202, הערה 281; עמ' 103, הערה 285.
- 23 בנספח שהכנתי למהדורת פירוש י' ספירות, הצגתי השוואה המדגימה את הקרבה הפילולוגית בין פירוש י' ספירות שזוהה על ידי אידל כחיבורו של ר' יוסף לספר תולדות אדם. על כך ראה: זקס-שמואלי, 'פירוש י' ספירות', עמ' 312–314. בנספח אחר שהבאתי שם מוצגת הקרבה בשימוש בכינויי הספירות בחיבוריו השונים של ר' יוסף כולל ספר תולדות אדם, ראה שם, עמ' 314–321.

אלטמן הקדים את תיארוכם של ספר טעמי המצוות וספר תש"ק, וקבע שספר טעמי המצוות נתחבר בסוף המאה הי"ג וספר תש"ק בתחילת המאה הי"ד, בניגוד לדעתו המוקדמת של שלום שתיארך אותם כמאוחרים יותר.²⁴ לסדר כתיבת החיבורים של ר' יוסף אין ראיות מוחלטות. גוטליב מיקם את ספר תולדות אדם כחיבור שנתחבר לאחר ספר טעמי המצוות, על סמך אזכורו של ספר טעמי המצוות בתוך ספר תולדות אדם. אולם אף על פי שמצויה בספר טעמי המצוות התייחסות לספר תש"ק, המאפשרת לכאורה לקבוע באופן דומה, שחיבור ספר תש"ק קדם לחיבור ספר טעמי המצוות, גוטליב נזהר מלהכריע בעניין זה.²⁵ גם שרל מופסיק הציע לנהוג במשנה זהירות בתיארוך החיבורים וביחסי הזמנים ביניהם.²⁶ במבוא שכתבתי לפירוש 'י' ספירות לר' יוסף הבא משושן שהוזכר לעיל, הבאתי שיקולים שונים לדיון בבחינת יחסי הקדימות בין כלל חיבוריו של ר' יוסף: ספר טעמי המצוות, ספר תש"ק, פירוש 'י' ספירות (שזיהה משה אידל), פירוש על ספר בראשית (שההדיר שרל מופסיק במהדורה ביקורתית) וסודות נוספים.²⁷

לתולדות הדפסת ספר תולדות אדם בתוך מהדורת ספר המלכות

ספר תולדות אדם הובא לדפוס בתוך ספר המלכות שהודפס בקזבלנקה על ידי יעקב משה טולידאנו, על בסיס כתב יד שמצא בפאס.²⁸ טולידאנו ראה בכתב יד זה ספר אחד שחיברו מחבר אחד, ר' דוד הלוי מסביליה, על פי זיהוי מוטעה בינו לבין חיבור אחר בחכמת הצירוף, המכונה אף הוא באותו השם 'ספר המלכות', ונדפס בתוך האסופה 'ספר מאור ושמש' שראתה אור בליוורנו בשנת תקצ"ט על ידי ר' יהודה קוריאט.²⁹ כפי

24 אלטמן, 'לשאלת בעלותו של ס' טעמי המצוות' (לעיל, הערה 20), עמ' 405, 411–412.

25 גוטליב, 'שני חיבורים' (לעיל הערה 16), עמ' 253.

26 על כך ראה מופסיק: 'Un Manuscrit Inconnu du *Sefer Tashak*' (לעיל, הערה 13), עמ' 184, הערה 21.

27 על סקירת היחסים בין החיבורים הללו והמחקרים על אודותם ראה: זקס-שמואלי, 'פירוש 'י' ספירות', עמ' 228–230, 241–236.

28 לימים נקנה כתב יד זה על ידי הספרייה הלאומית ירושלים, וכיום הוא מקוטלג ככ"י ירושלים הספרייה הלאומית 4°654, B. 149. הראשון שתיאר זאת במחקר היה אפרים גוטליב, 'שני חיבורים' (לעיל, הערה 16), עמ' 248. תיאורו של כתב היד, המבוסס על קטלוג הספרייה הלאומית, הוא כדלהלן: מאה ט"ו, כתיבה ספרדית, דף א16–א56. הוא מתחיל ב'קושיא החמישית', כשלפניו מופיעים סודות ר' דוד בן יהודה חסיד, ועוד סודות שאולי אף הם לר' יהודה החסיד, ומסיים בסודות על בראשית.

29 החיבור מופיע בתוך רצף הפרקים בספר מאור ושמש, ליוורנו תקצ"ט, פרק כה, דף יד ע"ב–כב ע"ב. בשער הדפוס, ספר המלכות הנ"ל, מיוחס לר' דוד הלוי, אולם טולידאנו הסתמך על קביעתו של החיד"א, שייחס את החיבור לר' דוד מסביליה ולא לר' דוד הלוי, על כך ראה במבוא למהדורת הפקסימיליה שיצאה לספר מאור ושמש ליוורנו, בירושלים תשנ"ז, עמ' ב–ג. חיבור זה בחכמת הצירוף מופיע גם בכ"י הספרייה הבריטית 19788 (מרגליות 749). על

שהראה גוטליב, ספר המלכות שהודפס בקזבלנקה הוא ספר שונה בתכלית, ולמעשה הוא איננו חיבור אלא לקט של חיבורים שנכתבו על ידי מחברים שונים וביניהם: סודות של ר' דוד בן יהודה החסיד, קטעים מספר התמונה, פרגמנט מתוך פירושו של ר' יוסף לספר בראשית,³⁰ קטע מחיבור עברי של בעל תיקוני זוהר³¹ וסודות נוספים של ר' יוסף הבא משושן. גוטליב זיהה את מקורותיהם ומחבריהם של הסודות השונים המופיעים בספר המלכות, והיה אף הראשון שהצביע על כך שהנוסח המופיע בדפוס זה הוא חלקי, ומקביל למבנה של כ"י פריס, הספרייה הלאומית (להלן פריס 841) heb. (להלן פריס 841), המכיל את הפתיחה של החיבור החסרה מן הדפוס.³² הנוסח של ספר תולדות אדם בכ"י פריס 841 הוא השלם ביותר הנמצא בידינו, ולא ברור אם לחיבור היה המשך שאבד, או שהמחבר לא סיימו.³³ בנוסף לכ"י זה, ולכ"י ירושלים 4^o654 אשר שימש את טולידאנו בהכנת הדפוס, קיים כתב יד חלקי נוסף – כ"י ירושלים 541^o38.³⁴

ראיות לשייכותה האינטגרלית של הפתיחה לשאר החיבור

הפתיחה המתפרסמת כאן, שייכת בהכרח לחיבור ואין לראות בה תוספת מאוחרת או מקרית, ובה המפתח להבנת המסגרת הספרותית של החיבור כולו. שייכות זו מתבררת באופן חד משמעי ואמנה מספר ראיות לדבר. ראשית, חשוב לציין שהפתיחה הועתקה בתחילת החיבור בכ"י פריס 841, ללא סימני חיבור מלאכותיים של תוספת מאוחרת, הן מבחינת ההיבטים הפליאוגרפיים והקודיקולוגיים (קרי: חומר הדפים וזהה, צורת הכתב שווה ומעידה על העתקה על ידי סופר אחד, התוספת אינה בשוליים וכו') והן מבחינת ההיבטים הפילולוגיים שיפורטו בסעיפים להלן. שלוש הראיות הראשונות

החיבור ספר המלכות בחכמת הצירוף של ר' דוד הלוי המופיע ב'מאור ושמש', ועל מקובל זה, ראו במאמרה של רחל אליאור, 'מקובלי דרעה', פעמים 24 (תשמ"ה), עמ' 49–50, 53, 60–61, 65.

30 פרגמנט זה יצא לאור במהדורה ביקורתית על ידי שרל מופסיק, שריד מפירוש לספר בראשית (לעיל, הערה 17).

31 לחיבוריו העבריים של בעל תיקוני זוהר ראה: הכתבים העבריים של בעל הרעיא מהימנא ותיקוני זוהר, ההדיר והוסיף הערות אפרים גוטליב, ערך והקדים מבוא משה אידל, ירושלים תשס"ג.

32 ספר תולדות אדם, כ"י פריס 841, F 14470, מאה ט"ז, כתיבה מזרחית, דף 168 ע"א–257 ע"א.

33 לדעת גרשם שלום החיבור כפי שהוא מופיע בכ"י פריס, הוא רק חלק קטן מתוך חיבור גדול יותר שאבד ראה: כתבי יד בקבלה (לעיל, הערה 7), עמ' 58. עם זאת, אני מעדיפה להשאיר זאת בסימן שאלה. חידה דומה קיימת לגבי החיבור ספר טעמי מצוות לא תעשה של ר' יוסף הבא משושן, שנקטע במצווה קי"ד מתוך שס"ה מצוות לא תעשה. כך גם לא ברור אם ספר תש"ק הושלם, על כך ראה: שלום, *Einige Kabbalistsche* (לעיל, הערה 1), עמ' 251.

34 B 296, כתיבה ספרדית, דף 36 ע"א–55 ע"ב.

קשורות לגוף החיבור ומבנהו ולאחריהן מובאות ראיות פילולוגיות מחיבוריו האחרים של ר' יוסף הבא מושון:

- א. הנוסח המובא בדפוס פותח בקושיה החמישית, ללא פירוט הקושיות הראשונות. לעומת זאת, הקושיות הללו מופיעות בנוסח הפתיחה בכ"י פריס 841, ומשלמות את הקטע החסר בנוסח הדפוס. השלמה זו משמשת ממצא טקסטואלי איתן לשייכות הפתיחה לחיבור.
- ב. סדר הספירות המופיעות בחיבור הוא מהספירה הראשונה 'אין' עד למלכות בסדר יורד, כאשר לפני כל ספירה מופיעה כותרת. בדפוס, לאחר הקושיה החמישית המחבר ממשיך לתאר את הספירה הראשונה 'אין' ללא כותרת, ולאחר מכן ממשיך לספירת חכמה. בפתיחה המצויה בכ"י פריס 841, מופיעה הכותרת של ספירת 'אין' וכן דיון בה בקווים מקבילים לדיון המופיע בהמשך החסר, מכאן שהכותרת לספירה הראשונה חסרה בדפוס ומצויה בכתב היד.
- ג. בתוכן העניינים של החיבור מצויה הצהרה על מבנה השער הראשון שיכלול את הספירות באופן שתואם את הופעתן בהמשך החיבור. לצד זה, קיים גם פירוט של שערים ופרקים נוספים שאינם קיימים בעדי הנוסח. אם התוספת הייתה תוספת שבדיעבד, לא סביר שהסופר יצהיר על חלקים שלא קיימים בפועל, ולכן מסתבר יותר שזו הצהרת כוונות של המחבר לפני הכתיבה, שלא התממשה, או שהיא מעידה על כך שחלקי הספר הנוספים אכן היו ואבדו במרוצת השנים. די ראיות על מנת להכריע בין שתי האפשרויות שצוינו.

הפתיחה מכילה מטבעות לשון ודרשות האופייניות לר' יוסף הבא מושון ומופיעות גם בכתבים אחרים שלו. מקבילות אלו מצוינות בהערות השוליים לגוף הטקסט המובא להלן. ואמנה כאן כמה מהן:

- א. בנספח ב שצירפתי למהדורת 'פירוש י' ספירות' הבאתי מקבילה מדויקת בין דרשה המצויה בפתיחת החיבור לבין דרשה המצויה בפירוש י' ספירות, ובספר טעמי מצוות עשה לר' יוסף הבא מושון.³⁵
- ב. הביטוי 'שלשלת הקדושה והטהורה' המופיע בספר ובפתיחה מספר רב של פעמים, הוא ייחודי לחיבוריו של ר' יוסף, ומופיע גם בספר טעמי המצוות ובספר תש"ק.³⁶

35 על כך ראה: זקס-שמואלי, 'פירוש י' ספירות', עמ' 312.

36 על זיהוי המונח בחיבורים הנ"ל ראה: שלום, *Einige Kabbalistsche* (לעיל, הערה 1), עמ' 17. מונח זה נידון במקומות שונים בספרות המחקר. ראה לדוגמה אלטמן, 'לשאלת בעלותו של ס' טעמי המצוות' (לעיל, הערה 20), עמ' 408; משה אידל, 'פירוש עשר ספירות ושרידיהם מכתבים של ר' יוסף הבא מושון הבירה', עלי ספר, 1-1 (תשל"ט), עמ' 74; פליקס, 'תאורגיה, מגיה ומיסטיקה' (לעיל, הערה 2), עמ' 27, 76, 100, 114, 130, 136, 137, 158, 265; Charles Mopsik, *Les Grands Textes de la Cabale: Les Rites qui Font Dieu*, Paris

- ג. השאלה 'מפני מה' ודומותיה אופייניות לר' יוסף. שאלה זו מופיעה למשל כמאה פעמים בספר טעמי מצוות לא תעשה. בחיבור לקסיקוני זה העוסק בטעמי השמות באות פעם אחר פעם השאלות: 'מפני מה נקרא/ת' או 'למה נקרא שמו', והן מופיעות גם בפתיחת החיבור ועשרות פעמים בהמשכו. ראייה זו מצטרפת לקודמותיה ומחזקת את שייכותה של הפתיחה לחיבור.
- ד. הדמיון הפילולוגי בין חיבור זה לחיבוריו האחרים של ר' יוסף בולט במיוחד בביטוי, 'הנני פותח לך שערי אורה' המופיע כפזמון חוזר מאות פעמים בספרו על טעמי המצוות ובא גם כאן בחתימת השאלות ובפתיחת תשובותיו.³⁷
- ה. המחבר מצהיר בפתיחה שהמשך החיבור יעסוק במגוון תיאורים גופניים ובתיאור משמעותם בתפקוד האדם העליון. בהתאם לכך, דרשה משונה ואנתרופומורפית מצויה בספר טעמי מצוות עשה לר' יוסף הבא משושן באותה טרמינולוגיה בדיוק. דרשה זו מרחיבה ומייחסת לאלוהות את כלל הפעולות החריגות המיוחסות בפתיחה לאדם העליון, קרי לאלוהות, ובהם אכילה, שתייה, פרייה ורבייה, מי רגליים גדולים וקטנים, שינה ורוק. בגלל ריכוז הדימויים החריגים והמשותפים לפתיחה ולדרשה זו אביא אותה כלשונה להלן בתת הפרק העוסק בתוכן החיבור וייחודו.³⁸

אופיו הספרותי של ספר תולדות אדם

חשיבותו וייחודיותו של החיבור בתולדות הקבלה באות לידי ביטוי בניסיון הראשון מסוגו להציג לקסיקון שלם של הבריאה מההוויה העליונה ביותר ועד למבנים שונים שנאצלים ממנה: מן האצילות הראשונה, דרך עשר ספירות, י"ג מידות,³⁹ ל"ב נתיבות

1993, pp. 212–213; Elliot R. Wolfson, *Circle in the Square: Studies in the Use of Gender in Kabbalistic Symbolism*, Albany 1995, p. 211, n. 85. כמו כן ראה את דיוניו של משה אידל במונח שלשלת בכתבי ר' יוסף ומשמעם בפעולה התאורגית, Moshe Idel, *Enchanted Chains: Techniques and Rituals in Jewish Mysticism*, with a forward by Harold Bloom, Los Angeles 2005, pp. 45–51, 137.

37 על כך ראה להלן, הערה 107.

38 ראה להלן, ליד הערה 51.

39 על מעמד המורכב של י"ג מידות ביחס לספירות אצל ר' יוסף ובקבלה הקסטיליאנית בכלל, שלעתים משמשות כאלטרנטיבה לעשר ספירות, לעתים מזוהות אתן ולעתים נוספות להן ראה באופן מקיף אצל רונית מרוז, 'קבלה, מדע ופסאודו-מדע בפירושו של רמד"ל לי"ג מידות', בתוך וזאת ליהודה: קובץ מאמרים המוקדש לחברנו, פרופ' יהודה ליבס, לרגל יום הולדתו השישים וחמישה, עורכים מארן ר' ניהוף, רונית מרוז ויהונתן גארב, ירושלים תשע"ב, עמ' 129–126. על יחסי י"ג מידות וכתר אצל ר' יוסף באופן ספציפי ובפירושו על עשר ספירות ראה: זקס-שמואלי 'פירוש י' ספירות', עמ' 247–250. על י"ג מידות בכתבי ר' יוסף הבא משושן ראה: נטע סובול, הפרת התורה ותיקון האל: תיקוני האדרא רבא שבזוהר ויחודם בקבלת ספרד במאה הי"ג, לוס אנג'לס תשע"ז, עמ' 121–124.

החכמה, חמישים שערי בינה, שמות הבהמות ומשמעותם, המלאכים ועד לעשר כוחות הטומאה של האצילות השמאלית.⁴⁰ הפתיחה החסרה מהדפוס, כוללת את שם הספר, ואת רשימת פרקיו, שעריו ומטרותיו, דהיינו את המסגרת החסרה להעמדתו של החיבור כספר בפני עצמו ולא כחלק מהספר האקלקטי והסינתטי שיצרו המביאים לדפוס של ספר המלכות בקזבלנקה. העמדתו כחיבור בפני עצמו תורמת לאפשרות לבחון את המתודה השפתית הייחודית לו, ביחס ללקסיקונים אחרים על עולם הבריאה, המלאכים וכוחות הטומאה בראשית הקבלה וגלגוליהם השונים.

אני מציעה לראות במגמה הלקסיקונית והתבניתית, הניכרת בחיבור זה, ניסיון להבנות ולהסדיר את תמונת העולם כולה על פי העקרונות הקבליים-תאוסופיים, באופן הנותן פשר ליקום כולו בתוך מסגרת פרשנית זו. משה אידל, אשר בעקבות שלום ראה בחיבור זה את 'חיבת המחבר לרשימות מדויקות, קטלוגים ממש', סיווג את החיבור כמו גם את ספר שערי אורה של ג'קטיליה כ'קטלוגים נרחבים של סמלים קבליים'.⁴¹ לשיטתו, 'שניהם משקפים התפתחות מרשימה בתחולתה של המערכת הסימבולית הקבלית הרבה מעבר לפירושיהם המוקדמים לעשר ספירות'.⁴² כיוון שאופיו של הספר הוא לקסיקוני-קטלוגי ויש בו ממד שבלוני, אפשר לראות אותו כחלק מכתבה תבניתית יצירתית, אשר התאבנה בשלב מאוחר יותר בהתפתחות הקבלה, תופעה אותה כינה יהודה ליבס 'שבלוניזציה'.⁴³

מאפיין ספרותי ייחודי לפתיחת החיבור, אליו התייחסנו בתת הפרק העוסק בראיות לשייכות הפתיחה לשאר החיבור, הוא שאלת הקושיות ותירוצן. מאפיין זה עשוי להעיד על ניסיון סכולסטי ליישב קושיות על אודות היחסים בין העולם התחתון והעליון בנושא ההשגחה ומערכות אלוהיות. סגנון שאלת השאלות מצוי בספרות הקבלה המוקדמת כמו בספר 'השואל' לר' עזריאל ושאלות ותשובות לר' חמאי גאון

40 לתיאור דומה של החיבור ראה: פליקס, 'תאורגיה, מגיה ומיסטיקה' (לעיל, הערה 2), עמ' 20, 69.

41 משה אידל, "טעמי העופות הטמאים" לר' דוד בן יהודה החסיד ומשמעותם, בתוך עלי שפר: מחקרים בספרות ההגות היהודית – מוגשים לכבוד הרב ד"ר אלכסנדר שפרן, בעריכת משה חלמיש, רמת גן תש"ן, עמ' 24.

42 שם.

43 יהודה ליבס, 'שבלוניזציה והחייאתה במיתוס הוזהרי: הרצאה בכנס ספרות הזוהר ודורה לכבוד ד"ר אסי פרבר-גינת', אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, י"ד סיוון תשע"ד. לטענתו, תופעות טקסטואליות אלו מאופיינות בתהליך דו-שלבי: התקופה הראשונה מאופיינת ביצירת תבניות המקיימות בתוכן העשרה ויצירתיות, ורק בתקופה מאוחרת יותר התבניות קופאות על שמריהן ודורשות פירוק ויצירה מחודשים. לפי זה, אני מציעה למקם את ספר תולדות אדם בתקופה הראשונה והיצירתית מכיוון שהמחבר מחדש חידושים קבליים משמעותיים בתוך התבנית, ולא רק מסכם או מוסר מסורות קדומות.

בספרות העיון, וכן אצל מקובל שפעל סמוך או במקביל לזמן פעילותו של ר' יוסף, הלא הוא ר' משה די ליאון.⁴⁴

כמו כן, יש להתייחס לחיבור זה כחלק מהקורפוס השלם של יצירתו של ר' יוסף החוזר ומשרטט דרשות דומות ולקסיקונים מקבילים באופן פזור בהגותו, תופעה אותה כינה אידל 'רוויזיות'.⁴⁵ באופן דומה יש לראות את פירוש עשר ספירות המופיע בחיבור זה כעריכה חוזרת לפירושי עשר הספירות הפזורים בחיבוריו, וככל הנראה קדומים לו. חזרות אלו, כוללות את פירוש עשר ספירות כחיבור עצמאי ומרוכז, וכן את פירושי הספירות המופיעים באופן פזור בהגותו כמו בחיבור ספר טעמי המצוות ובספר תש"ק.⁴⁶

ייחודיותו של החיבור ותכניו

עושרו של החיבור, תיאוריו המפורטים והתייחסותו הגופנית-קונקרטית לדמותו של האל ניכרים מבין דפיו השונים ובאופן מועצם בפתיחתו. פתיחתו של החיבור בפסוק 'זה ספר תולדות אדם', שממנו שאבו החוקרים את שמו,⁴⁷ מעיד, יותר מכל, על תפיסתו האנתרופומורפית המובהקת של ר' יוסף העוברת כחוט השני בהגותו. בניגוד לביטוי 'תולדות אדם' המופיע בבראשית ה, א ומוסב על תולדות האדם האנושי, משמעו כאן הוא תולדות האדם העליון, שמייצג את האלוהות ואצילותה.⁴⁸ תפיסתו האנתרופומורפית המוחצנת של ר' יוסף, מייצגת את הרעיונות הרווחים על אודות איברי האלוהות העליונה בקבלת קסטיליה בסוף המאה הי"ג ותחילת הי"ד, אולם באופן גרפי וקונקרטי יותר בהשוואה לספרות קבלית באותה התקופה. בכך היא משלבת למעשה, את מסורת 'שיעור קומה' עם תורת הספירות בדרך ייחודית הקרובה לרוח

44 על סגנונו הספרותי של רמד"ל בקובצי השאלות ותשובות, דוגמה לחיבור כזה והפניה לחיבורים אחרים של שאלות ותשובות שההדיר ישעיה תשבי ראה: אבישי בר-אשר, ספר משכן העדות לר' משה די ליאון, לוס אנג'לס תשע"ד, עמ' ד, הערה 20; עמ' ו. וכן ראה: Daniel Abrams, 'Divine Yearning for *Shekhinah*: "The Secret of Exodus From Egypt" – R. Moses de Leon's *Questions and Answers* from Unpublished Manuscripts and their Zoharic Parallels', *Kabbalah* 32 (2014), pp. 7–34

45 על תופעת הריוויזיות בתקופה זו בקסטיליה ראה: משה אידל, "חלון ההזדמנויות" של הקבלה, דעת 48 (תשס"ב), עמ' 16–20.

46 לטבלה המסכמת את כינויי הספירות בספר טעמי המצוות, ראה במהדורתו של מנחם מאיר (לעיל, הערה 17), עמ' 42. לטבלת מונחים נוספת המדגימה את הקרבה ואת הדינמיות של כינויי הספירות כפי שהם מופיעים בארבעת חיבוריו המרכזיים: ספר טעמי מצוות עשה, ספר תש"ק, פירוש עשר ספירות וספר תולדות אדם, ראה אצל זקס-שמואלי, 'פירוש י' ספירות', עמ' 215–221.

47 על שמו של החיבור ראה: גרשם שלום, 'פרקים מתולדות ספרות הקבלה – פרק ז: אבני זכרון', קרית ספר ו, עמ' 274. פרט לדיון זה, לא מצאתי עדויות חיצוניות על שמו של החיבור.

48 ראה גם איריס פליקס, 'תאורגיה, מגיה ומיסטיקה' (לעיל, הערה 2), עמ' 69.

הכתיבה המופיעה באדרות הזוהריות, בהן קיים פירוט של האלוהות כבנויה איברים-איברים באופן הכולל אף את נימיה ושערותיה. גופניות אלוהית זו תלויה במעשי המצווה הנעשים בגופו של האדם האנושי ומושפעת מהם, שכן הם מחזיקים ומחזקים אותה.⁴⁹ תורה זו על התלות ההדדית בין הגופניות האנושית לגופניות האלוהית, היא הבסיס למערכת טעמי המצוות של ר' יוסף. מערכת זו, מקבלת את ביטוייה החריף והחדד בביטוי 'אבר מחזיק אבר', המשמש את ר' יוסף בחיבורו ספר טעמי מצוות עשה, שמשמעו הוא שהאיבר האנושי מחזיק ומחזק את האיבר האלוהי המקביל לו, באמצעות מעשי המצווה, או לחילופין, מחלישו בעברות.⁵⁰

באופן מעניין, תפיסה אנתרופומורפית זו מצויה דווקא בפתיחה לספר, ואף בצורה קיצונית יותר. המחבר ייחס לעולם האלוהות לא רק איברים המקבילים לאיברי האדם ומזוהים עם הספירות, אלא אף תהליכי הפרשות פיזיולוגיות כמו אלו האנושיות. להלן הפסקה כלשונה מספר טעמי המצוות:

אע"פ שאין אכילה ושתייה לפניו יש שפע וכנגדו יש אכילה בבני אדם יש שפע צלול עוד וכנגדו שתייה בבני אדם יש זמן שנעשה הכל נקד אחד⁵¹ וכנגד שינה בבני אדם יש זמן שנבלע הכל באלף השביעי⁵² ונעשה נקד אחד ... וכנגדו יש מיתה באדם. יש זמן שמשפיע צדי"ק למלכות שמן הטוב וכנגדו יש פריה ורביה באדם. יש זמן שבא שפע בצנורות מובדלות לסמאל ומחנותיו וכנגדו קרי באדם. יש זמן שבאו מי מבויל לעולם שבאו ממדת צדיק כמ"ש ז"ל במדה אדם מודד בה מודדין לו. כיצד הם מחליפין

49 על מרכזיות הגוף בביצוע המצוות בהגותו של ר' יוסף ובהקשר הקסטיליאני ראה: Moshe Idel 'On the Performing Body in Theosophical-Theurgical Kabbalah: Some Preliminary Remarks', in: *The Jewish Body: Corporeality, Society, and Identity in the Renaissance and Early Modern Period*, edited by Maria Diemling and Giuseppe Veltri, Leiden 2009, pp. 251–271 (לעיל, הערה 36), עמ' 226–215.

50 פליקס, שם, עמ' 37–133. דיונים נוספים בביטוי זה בהקשר הריטואל המתבצע בגוף האנושי ומשפיע על הגוף העליון ראה בהערה 49. כמו כן ראה משה אידל, שלמויות בולעות (לעיל הערה 19), עמ' 113; הנ"ל, קבלה היבטים חדשים, תרגום מאנגלית אבריאל בר-לבב, ירושלים תשנ"ג, עמ' 199–205; Elke Morlok, *Rabbi Joseph Gikatilla's Hermeneutics*, Tübingen 2011, pp. 274–275. לדיון בהעדר ביטוי זה מפירוש י' ספירות ולסקירת ספרות בנוגע לו ראה: זקס-שמואלי, 'פירוש י' ספירות', עמ' 237–238. ביטוי זה התגלגל מאוחר יותר לדפוס זוהר, בתרגום לארמית 'שייפא מתקיף שייפא', ככל הנראה דרך עיבוד של קטע מחיבורו של ר' יוסף – ספר טעמי מצוות לא תעשה, בטעם מצוות גיד הנשה. על כך ראה: אלטמן, 'לשאלת בעלותו של ס' טעמי המצוות' (לעיל, הערה 20), עמ' 275. וכן פליקס, 'תאורגיה, מגיה ומיסטיקה' (לעיל, הערה 2), עמ' 95–96.

51 על הניקוד בספירת כתר ראה בפתיחה להלן, ליד הערה 102.

52 על תורת השמיטות המרומזת כאן ראה להלן, ליד הערה 104.

נשותיהן והם חטאו במים שהוציאו שכבת זרע לבטלה⁵³ בברי"ת ובברי"ת שהוא מדת צדיק נדונו וכנגדו יש מי רגלים באדם וכנגדו יש מטר בארץ. יש מדות בשמים שנקראו עינים כמו שאמרה התורה על ענין תמר ותשב בפתח עינים וכמו כן אמר הנביא ע"ה עיני ה' המה משוטטים בכל הארץ וכשמשיעין אלו המדות שנקראו חכמה ובינה נקרא דמעה וכנגדו יש בבני אדם ולפיכך אמרו ז"ל (ע"פ ברכות לב ע"ב) "כל השערים ננעלו חוץ משערי דמעה שלא ננעלו" מפני שרומז לפתח עינים וכנגדם יש בכיה באדם ... יש זמן שבא שפע עב ביותר לכסות⁵⁴ הטומאה וכנגדו מי רגלים גדולים באדם. יש זמן שיוצא אש מזייען של חיות ולוקט על הרשעים בגיהנם שנאמר על ראש רשעים יחול וכנגדו יש זיעה באדם. יש זמן שלא בא השפע כל כך מכתר עליון וכנגדו יש רעב וחולי באדם. יש זמן לפני צורה העליונה הקדושה והטהורה שיוצא שפע עב וכנגדו יש הרוק שיוצא מפי האדם ויש מדה כנגד חכמה ובינה כנגד החוטמות שיוצא ממנו עובי הרוק.⁵⁵

פסקה זו מבארת את הייחוסים התמוהים לאלוהות ומרמזת על תורת השמיטות וסוד הניקוד אשר מובאים בפתחת החיבור. בהמשך לכך, היא מבארת את משמעותן של פעילויות האכילה, השתייה, פרייה ורבייה מי רגליים, הרוק והדמעות, כפעילויות המתרחשות בעולם הרוחני האלוהי. הקבלות אלו מבוססות על תפיסה כוללת של האדם כנברא בצלם אדם עליון, אשר ממנה נגזר שכל התהליכים האורגניים המתרחשים בגופו של אדם מקבילים להתרחשות בעולם האלוהי העליון. טרמינולוגיה גופנית ואורגנית זו נדירה בקבלה, ואף על פי כן בחר בה ר' יוסף כביטוי ההולם ביותר את תיאור תהליכי השפעת השפע והאצילות. בכך, הפתיחה מדגישה וממחישה את הגופניות והקונקרטיות הרבה המאפיינת את כתביו של ר' יוסף, ומביעה באופן מפורש את הרעיונות המיניים והגופניים השכיחים בקסטיליה, אשר לרוב, מופיעים אצל מחברים אחרים באופן מרומז או עדין יותר. עם זאת, לצד האנתרופומורפיות החריפה המיוחסת לאלוהות, בפתחת החיבור מובא הפירוש על ספירת כתר כ'אין' המשוללת תארים גשמיים כמו אלה המיוחסים לרובדי ההשתלשלות ממנה והלאה.⁵⁶ מלבד זאת, בפירוש על ספירת כתר, המובא בפתחה, מודגש האופי הנאופלטוני המעורב

53 לדיון קצר במשמעות 'שכבת זרע לבטלה' בהגותו של ר' יוסף על רקע התקופה ראה: שילה פכטר, 'שמירת הברית: לתולדותיו של איסור הוצאת זרע לבטלה', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור בפילוסופיה, ירושלים תשס"ז, עמ' 125-127.

54 אולי צריך להיות 'לכתות', במובן של כתות הטומאה שבהם עוסק ר' יוסף באופן נרחב בחיבוריו.

55 ספר טעמי מצוות עשה (מהדורת מאיר [לעיל, הערה 11]), עמ' 42-44 [ב"מ].

56 על האנתרופומורפיות של ספירת כתר ועל יחסיה עם הספירות האחרות ראה: זקס-שמואלי, 'פירוש י ספירות', עמ' 244-250.

באנתרופומורפיות בתיאור אצילות הספירות, משום שכל המידות והספירות כלולות בתוך כתר כנקודה הדומה לזרע איש,⁵⁷ שהכל כלול בה בפוטנציה.⁵⁸ בהמשך החיבור מובא פירוט של כיתות המלאכים, ל"ב הנתיבות וחמישים שערי בינה, פירוט ייחודי לחיבור זה שאינו מופיע בחיבוריו האחרים של ר' יוסף. במהלך פרשני זה ניכרת ההשפעה של ספרות העיון והפרשנות על ספר יצירה, המכילות תיאורים מפורטים ופירושים על ל"ב נתיבות החכמה. פירוט כוחות הטומאה בסוף החיבור קשור למסורת על אודות האצילות השמאלית שהתפתחה בחוג האחים הכוהנים ואצל ר' משה מבורגוס,⁵⁹ אך בתוספת התייחסות לכוחות הטומאה הנקביים. כוחות נקביים אלו מופיעים בדמותה של לילית כמייצגת תפקיד כפול הן כחוה הראשונה והפילגש, והן בדמותן של ארבע נשים השייכות לעשר מדרגות הטומאה שנאסרו לתפארת, המכונה גם כוהן גדול של מעלה.⁶⁰

57 ראה בהמשך, דף 172 ע"ב: "לא היה נראה בה בעין השכל שום צורה כי אם נקד אחד בלבד כמו סוד נקד הנשמה ושם כלול הכל ובאותה הנקודה היה הכל כמו הטיפה היוצא מן האיש המבדיל כמה הבדלות שהוא טיפה אחת ונכלל שם כל הצורה ולא שום פעולה כך היה אור הקדמון היה כלול בו ולא היה נראה מתוכו כי אם נקד אחד אור שכל והיה מאיר לג' מאות וע' וח' מיני אור". על הזכריות של ספירת כתר כפי שנידונה בספר תולדות אדם ראה: Charles Mopsik, *Le Sexe des Ames: Aléas de la Différence Sexuelle dans la Cabale*, Paris et Ibid, *Sex of the Soul: The Vicissitudes* [ובתרגום לאנגלית: Tel Aviv 2003, pp. 58–60 of *Sexual Difference in the Kabbalah*, edited with a foreword by Daniel Abrams, [Los Angeles 2005, pp. 26–27

58 על כתר כנקודה ראה: זקס-שמואלי, 'פירוש י' ספירות', עמ' 255. שם התבססתי בין השאר, על מחקרה של סנדרה ולברג פרי, בנסתר ובנגלה: עיונים בתולדות האין סוף בקבלה התיאוסופית, לוס אנג'לס תש"ע, עמ' 88.

59 על תורת האצילות השמאלית ראה: גרשם שלום, 'הקבלה של ר' יעקב הכהן ור' יצחק הכהן', מדעי היהדות ב, ירושלים תרפ"ו; הנ"ל, 'סטרא אחרא: הטוב והרע בקבלה', פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, ירושלים תשל"ו, עמ' 191–192. לניתוח המאמר על האצילות השמאלית בהקשרו ההיסטורי ראה: יוסף דן, תולדות תורת הסוד העברית – ימי הביניים: כרך תשיעי – המקובלים בספרד במאה השלוש עשרה, ירושלים תשע"ג, עמ' 87–132. על העמוד השמאלי בתפיסת ר' משה מבורגוס תלמידו של ר' יצחק ראה: גרשם שלום, 'לחקר קבלת ר' יצחק בן יעקב הכהן: ג. ר' משה מבורגוס תלמידו של ר' יצחק (המשך) ר' משה תלמידו של ר' יצחק', תרביץ ד (תרצ"ג), עמ' 207–225. וראה את ניתוחו של יוסף דן, תולדות תורת הסוד העברית ט, עמ' 163–195. לדיון ברעיון הרוע המתבטא כשני צינורות בספירת יסוד בתורתו של ר' יוסף והתקבלותו אצל ר' משה קורדובירו ראה במאמרי: 'התקבלות המסורת הדואלית של שני הצינורות בזכריות האלוהית בקבלת ר' משה קורדובירו', קבלה לח (תשע"ז), עמ' 158–117.

60 לדמותה הייחודית של פילגש האל בחיבוריו של ר' יוסף ראה: משה אידל, 'שרידים נוספים מכתבי ר' יוסף הבא מושן הבירה', דעת 21 (תשמח), עמ' 47–53. וכן בתוך הקשר רחב יותר של גלגול מיתוס פילגש האל, ראה הנ"ל, קבלה וארוס, תל אביב תש"ע, עמ' 169–180. על מקורות המיתוס של סמאל וליילית והופעתה בקבלה הקדומה ראה: Joseph Dan, 'Samael, Lilith, and the Concept of Evil in Early Kabbalah', *AJS Review* 5 (1980), pp. 17–40.

מרכזיותה של השכינה והמבנה הזוגי של האלוהות כזכר ונקבה, המשמשים כתמה מרכזית בהגותו של ר' יוסף, מתחדדים אף הם לאור הפתיחה, שבה השכינה, עשרים וחמש מרכבותיה ויחסיה עם מידת הצדיק ('יסוד') מופיעים כנושא ראשון שיש לענות בו. גם בראשית תיאור ספירת כתר המובא כאן, וחסר מן הדפוס, מודגש הקשר ההדוק של השכינה עם האור הקדמון. שניהם מתוארים כשני עלים שאינם יכולים להתקיים בודד, כאשר העיקרון המקראי 'לא טוב היות האדם לבדו' מוסב על האלוהות העליונה, ספירת 'אין' עצמה.⁶¹ ללא הפתיחה, השכינה חסרה את מעמדה המרכזי האופייני לכתביו של ר' יוסף, והיא מפורטת רק בהמשך החיבור בתיאור שלשלת הספירות.

התקבלות החיבור

תפוצתו של החיבור ספר תולדות אדם לא הייתה רחבה, אך יחד עם זאת, ניתן לזהות את עקבותיו במספר חיבורים קבליים. שלום זיהה אזכור של החיבור בספר אבני זיכרון, לר' אברהם אדרוטיאל בכ"י לונדון 12722, אוסף גסטר 973, שם הספר מוזכר בדף 114 ע"א יחד עם ספר הבוק וספר הייחוד לר' אליעזר מגרמישא לעניין ל"ב נתיבות החכמה.⁶² בנוסף לכך, אבישי בר-אשר זיהה לאחרונה כתב יד נוסף המצטט מספר תולדות אדם סמוך לקטע אחר מתוך ספר הייחוד, חיבור הקשור אף הוא בויקה הדוקה לסגנון הקבלי של ר' יוסף הבא משושן.⁶³

תפיסה זו מקבילה לדמות סמאל ונקבתו בהגותו של ר' משה די ליאון, על כך ראה: אבישי בר-אשר, "סמאל ונקבתו": פירוש קהלת האבוד לר' משה די ליאון, תרביץ פ (תשע"ב), עמ' 539–566. בחינת הזיקות וההבדלים ביניהם יכולה לשפוך אור גם על חידת היווצרותו של הזוהר ותפיסות דמוניות העולות בתקופה זו בקסטיליה. בקצרה, אפשר להעיר כאן על המבנה הייחודי שמציע ר' יוסף לעומת זה של די ליאון, של מערכת היחסים בין לילית עם הזכר האלוהי הקדוש ולא עם סמאל, שהיא מקבלת ממנו דרך קרי. לדין בדמותה של לילית בספר תולדות אדם ראה: Moshe Idel, *Saturn's Jews: On the Witches' Sabbath and Sabbateanism*, London 2011, p. 139, n. 131

61 ראה בהמשך דף 171 ע"א–172 ע"ב: 'האור והיה נראה בו מלכות סוד עלה הראשון של לולב שהוא [171 ב] חד ונכללים בו שני עלים כי בודאי אור הקדמון ומלכות בבת אחת נגלו כי איך אפשר אור הקדמון ועלה ראשון בלי חיבור הדא כתי' [בר' ב יח] לא טוב היות האדם לבדו ואחר כך נגלו כל הספירות'. רעיון זה קשור לעיקרון בספר יצירה 'נעוץ סופן בתחילתן ותחילתן בסופן', ומשטשט את ההיררכיה בין ספירה ראשונה לאחרונה.

62 את החיבור הקבלי הזה זיהה שלום ומיפה את מבנהו ואת החיבורים שהשפיעו עליו וצוטטו בו, על כך ראה: שלום, 'אבני זכרון' (לעיל, הערה 47), עמ' 259–276. המיוחד בספר זה שהוא מצטט כלשונם קטעים מספרי קבלה רבים שהיו לפניו וחלקם אבד מאתנו. להתייחסויות לספר תולדות אדם בחיבור זה, אותם זיהה שלום, ראה בכ"י לונדון הספרייה הבריטית 12262, אוסף גסטר 973, F 8206 (שלום, שם, עמ' 274). וכן שלום, כתבי יד בקבלה (לעיל, הערה 7), עמ' 60.

63 ראה: אבישי בר-אשר, "ספר הנקודה", "ספר הייחוד" הקטן ושרידים נוספים מ"ספר אור ורוע" ומ"ספר תולדות אדם", קבלה לה (תשע"ו), עמ' 315–316. על הזיקה בין מחבר ספר

מבנה הלקסיקון ותוכן העניינים של החיבור כפי שהוא מופיע
בכתב יד פריס 841

בפתיחת החיבור מביא המחבר את חלוקת השערים והחלקים, כאשר למעשה, החיבור שנשתמר ברשותנו עוסק רק בחלק הראשון, קרי: תיאור עשר ספירות. עליו הוא מוסיף חלקים אחרים עליהם לא הצהיר, והם תיאור המלאכים ותיאור עשר כוחות הטומאה. להלן אציג את תוכן העניינים של החיבור, הכולל בתוכו, בסעיף שתיים, את ראשי הפרקים של החיבור כפי שהמחבר הצהיר בפתיחה. תוכן העניינים כמו גם הפתיחה עצמה המובאת כאן מבוססים על הנוסח המופיע בכ"י פריס הספרייה הלאומית 841 (F 14470), הכתוב כתיבה מזרחית מהמאה ה"ז [מדף 168 ע"א עד דף 257 ע"א]. בנוסף הבאתי בתוכן העניינים, לתועלת הקוראים ולאור תפוצתו היחסית של הדפוס, את המקבילות לספר המלכות [מדף נ"ג ט"א-ק"ד ט"ג]. המקבילות לספר המלכות מופיעות מסוף סעיף שלוש ואילך, כיוון שכאמור, הדפוס חסר את הפתיחה המתפרסמת כאן לראשונה. ייתכן שהיקף הספר היה רחב הרבה יותר מזה המצוי בידינו, אם דברי ההקדמה לחיבור המפרטים את שערי הושלמו הלכה למעשה. אולם, לעת עתה, מלבד הקדמה זו והנוסח המקביל לזה המצוי בדפוס, אך מתוקן יותר בכ"י פריס 841, אין ברשותנו עדי נוסח שלמים יותר.

ההפניות המובאות בסוגריים מרובעים הן על פי העימוד בכ"י פריס הספרייה הלאומית 841, ובסוגריים עגולים על פי דפוס ספר המלכות, קובלנקה תר"ץ:

1. פתיחה [168 ע"א-169 ע"ב]: הקבלה בין אדם עליון לתחתון, מרכבות השכינה, אספקלריה מאירה ושאינה מאירה, יחסי צדיק ושכינה, בריאת האדם ונפיתת הנשמה, בריאת שמים וארץ, מקור הנשמה וחיי העולם הבא.
2. תוכן עניינים בגוף החיבור [169 ע"ב-171 ע"א]:
 - הקדמה לשער ראשון – עניין הייחוד המחולק ל"ג חלקים כנגד י"ג המידות
 - שער ראשון – המחולק לעשר כנגד עשר הספירות
 - חלק ב – גווני הספירות
 - חלק ג – חסרון ושלמות הירח, יחסי צדיק ומלכות, משפיע ומקבל
 - חלק ד – מזון האל כמשל לשפע
 - חלק ה – פרייה ורבייה ומי רגליים קטנים בצורה העליונה
 - חלק ו – שיעור קומה
 - חלק ז – מים גדולים של צורה עליונה כנגד שפע עב
 - חלק ח – זיעת צורה עליונה
 - חלק ט – דמעות הצורה העליונה

הייחוד לר' יוסף הבא משושן ועל ההשערה שספר הייחוד נכתב בחוגו של ר' יוסף ראה: משה אידל, 'פירוש עשר ספירות ושרידים' (לעיל, הערה 36), עמ' 82.

- חלק י – רוק, שעוות האוזניים
 חלק י"א – סדר יומו של הקב"ה בכל שעה ביום ובלילה
 חלק י"ב – מלבוש הצורה העליונה
 חלק י"ג – מה למטה ומה למעלה
3. תיאור תחילת האצלת העולמות וספירת כתר [171 ע"א–175 ע"א]: האופן שכל י"ג המידות כלולות בספירה הראשונה, וכן הקשר ההדוק שבין ספירה ראשונה לאחרונה, משמעות השם 'אין', כתר כנקודה, תפיסת הניקוד בספירת כתר, נקבי הגוף האלוהי וחלונותיו, חמש קושיות על מבנה הנקבים בפני האדם, תשובות על הקושיות, פירוט שבעת מיני האורות הסובבים את האור הקדמון [174 ע"ב–175 ע"א] [נ"ג ט"א–נ"ג ט"ד].
4. ספירת חכמה [175 ע"א–183 ע"ב] [נג ט"ד–נח ט"ד]: 4 חלקי פירוש מדוע נחלקת ספירת חכמה לל"ב נתיבות [175 ע"ב–176 ע"א] [נ"ד ט"ד–נד ט"א], פירוט ל"ב נתיבות החכמה [176 ע"א–179 ע"א] [נד ט"א–נו ט"ג], י"ג אורות שבספירת חכמה המקבילים כנגד י"ג המידות [179 ע"ב–183 ע"א] [נו ט"ג–נח ט"ג], איברי הראש והפנים של השלשלת העליון הנמשכים מחכמה [183 ע"א–183 ע"ב] [נח ט"ג–נח ט"ד].
5. ספירת בינה [183 ע"ב–236 ע"א] [נ"ח ט"ד–צא ט"ג]: פתיחה-תיאור כללי של ספירת בינה [183 ע"ב–184 ע"א] [נח ט"ד–נט ט"א]. פירוט חמישים שערי בינה [184 ע"א–236 ע"ב] [נט ט"א–236 ע"א]. שער י"ג כולל מספר לקסיקונים המפרטים ומבארים שמות של ישויות, מהויות ויסודות: א. ביאור שמות בעלי חיים⁶⁴ [199 ע"א–199 ע"ב] [סח ט"ד–סט ט"ב]. ב. פירוט וביאור שמות המלאכים [199 ע"ב–203 ע"ב] [סט ט"ב–עא ט"ד] ג. פירוט וביאור שבעת הרקיעים [204 ע"א–205 ע"ב] [עא ט"ד–עב ט"ד] ד. ארבעת היסודות ושמים וארץ [205 ע"ב–207 ע"א] [עב ט"ד–עד ט"ד] מילון לפי א"ב לשמות אנושיים, בעלי חיים ושמות עצם נוספים [207 ע"ב–219 ע"ב] [עד ט"ד–פא ט"ב].
6. מידת חסד [236 ע"א–237 ע"ב] [צא ט"ג–צב ט"ד].
7. מידה חמישית – ספירת גבורה [237 ע"ב–238 ע"ב] [צב ט"ד–צג ט"ג].
8. מידה שישית – ספירת תפארת [238 ע"ב–239 ע"ב] [צג ט"ג–צד ט"א].
9. מידה שביעית – ספירת נצח [240 ע"א] [צד ט"ב–צד ט"ג].
10. ספירה שמינית – הוד [240 ע"א–241 ע"ב] [צד ט"ג].

64 בפירוש לבראשית רבה לר' יוסף שלום אשכנזי, קיים עיסוק לשוני-קבלי במשמעויות שמות בעלי חיים, אך הוא מסודר לא כלקסיקון אלפא ביתי, אלא לפי הופעת השמות בו' יא ט. על כך ראה: פירוש קבלי לבראשית רבה (פרשות א–כט) לר' יוסף בן שלום אשכנזי (הארוך), ההדיר בצירוף מבוא, הערות וחילופי-נוסחאות משה חלמיש, ירושלים תשמ"ה, פרק ט, עמ' 117–106.

11. מידה תשיעית – ספירת צדיק [240 ע"ב–241 ע"ב] [צד ט"ד–צה ט"א].
12. ספירה עשירית – מלכות [241 ע"ב–242 ע"ב] [צה ט"א–צה ט"ד].
13. ספירת כתר [242 ע"ב–243 ע"א] [צה ט"ד–צו ט"ב].
14. עניין הייחוד של שם המיוחד והספירות [243 ע"א–244 ע"ב] [צו ט"ב–צו ט"א].
15. כתות המלאכים [244 ע"ב–245 ע"א] [צו ט"א–צו ט"ג].
16. עשר מדרגות הטומאה – מלכי אדום [245 ע"ב–253 ע"א] [צו ט"ג–קב ע"א]: א. בלעם [246 ע"ב–247 ע"א] ב. חץ [247 ע"א–247 ע"ב] ג. הוות [247 ע"ב–248 ע"א], ד. דבר [248 ע"א–249 ע"א] ה. פח יקוש [249 ע"א] ו. שחל [249 ע"א–249 ע"ב], ז. פתן [249 ע"ב–250 ע"א] ח. כפיר [250 ע"א–251 ע"א] ט. תנין [251 ע"א–252 ע"א] י. בור [252 ע"א–253 ע"א].
17. החלק השני של שער ראשון גווני הספירות [253 ע"א–257 ע"א] [קב ע"א–קד ט"ג] פתיחה [253 ע"א] [קב ע"א], הספירה העליונה [253 ע"א–254 ע"ב] [קב ע"א–קג ט"א], פירוט עשרת הנקבים [254 ע"ב–255 ע"ב] [קג ט"א–קג ט"ד]. גוון כתר עליון [256 ע"א] [קג ט"ד–קד ט"א]. גוון ספירת חכמה [256 ע"א–256 ע"ב] [קד ט"א–קד ט"ג]. גוון הספירה הג' בינה [257 ע"א] [קד ט"ג]. החיבור מסתיים בכתב היד במילים 'ונקר' צפור שמים ונקר' צפורה. חסר מכאן'. ובדפוס 'ע"כ מצאתי בזה הספר'.

הפתחה לספר תולדות אדם, כ"י פריס הספרייה הלאומית 841

[168 ע"א]⁶⁵ [בר' ה, א] זה ספר תולדות אדם ביום ברא אלהים אדם על הארץ כדמות⁶⁶ אלהים עשה אותו זש"ה [יש' מב, ה] כה אמ' יי"י בורא השמי' ונוטיהם רוקע הארץ וצאצאיה נותן נשמה לעם עליה ורוח להולכים בה. [דנ' ב, כ] ליהוי שמייה דאלהא מברך מן עלמא ועד עלמא די חכמתא וגבורתא דיליה היא שנתן כה משפטו ותורתו לישראל דכתי' [תה' קמז, יט–כ] מגיד דבריו ליעקב חוקיו ומשפטיו לישראל לא עשה כן לכל גוי ומשפטים כל ידעום⁶⁷ שאין יודעים שאר האומות מפני מה התחילה⁶⁸ התורה בבית וסיים בלמד והלא תראה כי בזה הכתו' [בר' ה, א] זה ספר תולדות אדם רומז כי כאן מספר כל ענין האדם העליון ואדם התחתון ומספר לאין תכלית וקצבה כמו שרמזתי שאמ' הנביא כה⁶⁹ אמר קבלה ומסורת בידינו מחכמי' הקדמוני' כי עשרי' וחמש מרכבות יש לה לשכינה ומשם מתברכים ישראל דכתי' [במ' ו, כג] כ"ה תברכו את בני ישראל במדה הנקר' כה כי בה נתברכו האבות דכתי' [בר' טו, ה] ויאמר לו כה יהיה זרעך וכן כל הנביאים היתה יניקתם משם כמו שאז"ל [יבמות מט ע"ב] מה בין נבואת משה רבן של כל הנביאי' לשאר הנביאי' משה היה מסתכל באספקלריא המאירה ושאר הנביאים באספקלריא שאינה מאירה וכבר אמרו המקובלי' כי אספקלריא המאירה [168 ע"ב] הוא צדיק ואספקלריא שאינה מאירה זו מדת מלכות וע"ד האמת כך הוא כי דוגמא עליונה נראית בים שיוצא ממדת צדיק כההיא כבואה אותו הצל הנקרא כבואה דימא נקרא שכינה ומי מאיר למי הוי אומ' הצורה לצל ולפי' נקרא אספקלריא המאירה ושכינה שהיא דוגמא עליונה אותו שנראה שם נקרא אספקלרי' שאינה מאירה כי הב"ה מאיר לה ואינה מאירה היא באנפי נפשה ולפי' נקרא אספקלריא שאינה מאירה ודי לחכם. ועוד ירמוז שכינה לגחלת והב"ה לשלהבת⁷⁰ ותמצא שקודם ההדלקה נראה גחלת ושלהבת דאתו בי הדדי ועוד קודמת הגחלת אבל לא היתה כמו כן כשנראה

- 65 אותיות בכתב עילי מייצגות אותיות שנוספו מעל השורה בכתב היד. הפיסוק נאמן לפיסוק המקורי בכתב היד.
- 66 במקור המקראי: 'בדמות'.
- 67 לציוט פתיחה זו וביאור מספר עניינים בהקשר של ספר יצירה, הפרשנות על ספר תהלים ושילת האפשרות של למידת סודות התורה על ידי הגויים ראה: פליקס, 'תאורגיה, מגיה ומיסטיקה' (לעיל, הערה 2), עמ' 102, הערה 12.
- 68 ראה מדרש הגדול בראשית, קיימברידג' 1902 (קנטאבריגיא תרס"ב), עמ' 9–10.
- 69 המחבר דורש את המילה כ"ה, ומתייחס לערכה בגימטרייה עשרים וחמש, כמייצג את כ"ה מרכבות השכינה.
- 70 משל יחסי השלהבת והגחלת לקוח מספר יצירה, פרק א: 'עשר ספירות בלי מה נעוץ סופן בתחלתן ותחלתן בסופן כשלהבת נעוצה בגחלת'. משל זה פזור בחיבוריו השונים של ר' יוסף, ראה למשל: ספר תש"ק עמ' 38, 46; ספר טעמי מצוות לא תעשה, כ"י ירושלים 38°597, דף 124 ע"ב–דף 125 ע"ב.

הייחוד נגלה ית' ושכינתו בי הדדי ואעפ"כ נגלית מלכות מיד ועדין לא היתה מאירה כמו הגחלת עד שנדלקה בה השלהבת לפי' האספקלריא שאינה מאירה וזו המדה נק' כה ובה היו מסתכלין שאר הנביאי' ונקרא כה ע"ש עשרי' וחמש מרכבות שיש לו כ"ב כנגד כ"ב אותיות והג' כנגד ג' קדושות ועוד יאמר כ"ה ה"א כבוד ולפי' התחיל הנביא לומ' כה שקבל מדה זו וזהו [עמ' ז, א; ז, ד; ח, א] כ"ה הראני יי"י וכאלה רבים וזה נקרא ארץ החיים ולפיכ' התחיל הנביא לומ' כה אמר למה נאמ' אמ' ולא אמר דבר מפני שלפעמים יושב על כסא דין ונקרא דין ויאמ' דבר וכשיושב על כסא רחמים יאמ' אמירה וזהו סוד ערבות⁷¹ שמתערב הדין עם הרחמי' ולפי' אמר הנביא [יש' מב, ה] כה אמ' האל יי"י למה כתב בכאן שני שמות הללו בדין הוא מפני שזכר הכתו' הוה ענין בריאת שמים וארץ ורומז לעולם העליון וי"מ בכאן התחלת הכל האל יי"י שהוא סוד [169א] אור הקדמון ועוד האל הוא לשון יכולת שבכוחו הגדול ברא שמי' ולפי' אמ' [יש' מב, ה] האל יי"י בורא השמי' ונוטיהם שעלה במחשב' לפניו ועדיין לא נתקיימו כי מציירו בתחלה כשברא הב"ה בעולמו בריאה כנגד שמים וארץ דכתי' [בר' א, א] בראשית ברא אלהים את השמי' ואת הארץ עד שנתקיים לאחר כך דכתי' [בראשית ב ד] ביום עשות יי"י אלהים ארץ ושמים שנתקיים הדבר כך אמ' הנביא [יש' מב, ה] בורא השמי' ונוטיהם זו מעמד הר סיני דכתי' [שמ"ב כב, י / תה' ית, י] ויט שמים וירד וכת' [שמ' יט, כ] וירד יי"י על הר סיני ויקרא יי"י אל משה ועוד יאמ' ונוטיהם שנטה אותם על העולם כאוהל לשבת⁷² ונתן להם גבול ידוע לכל רוקע הארץ ששם אותה קרקע לשמי' כי היא תחתית לכל ועוד יאמ' רוקע מפני שאמ' [תה' קלו, ו] לרוקע הארץ על המים ויש מפרשי' מפני מה אמרי נטייה כנגד השמים ורקיעה כנגד הארץ, בדין הוא נטייה כנגד שמים. הנון כנגד החמשי' שערי בינה, ט' כנגד ט' ספירות הנקרא חתן,⁷³ ונקרא שמי', הא רומז לשכינה להא של שם המיוחד. ולפי' אמ' נוטה' שנטה שפע ממנו לארץ ואמ' [יש' מב, ה] רוקע הארץ וצאצאיה הרי⁷⁴ שנברא במדת רחמי' דכתי' [סידור תפילה, ברכת יוצר] המאיר לארץ ולדרי' עליה ברחמי' הקו"ף מאה ברכות שאנו מברכין לו בכל יום עי"ן כנגד ע' אומות ועוד אמ' כנגד הארץ שהיא עשויה לקבל מטר מן השמי' לפי' אמ' [יש' מב, ה] רוקע הארץ וצאצאיה כל היושבי' עליה ולמה נקראו

71 על סוד הערבות המערב דין ורחמים בוז הלשון, בהקשר של עבודת כוהן הגדול במקדש, ראה: ספר טעמי מצוות עשה (מהדורת מאיר [לעיל, הערה 17]), מצווה מ"ז 'להוסיף קרבן באש השנה', עמ' 194. וכן במצווה ס"ח 'לנסך מים בחג הסוכות', בעמ' 288. וכן בספר טעמי מצוות לא תעשה, כ"י ניו יורק בהמ"ל 1722, F 10820 (אדלר 2391), מצווה ט, דף 112 ע"ב.

72 על פי יש' מ, כב.

73 לעניין זויהו בין ט' ספירות לבין החתן העליון ויחסיו הזוגיים עם השכינה ראה: זקס-שמואלי, 'פירוש י' ספירות', עמ' 243.

74 ככל הנראה צ"ל כתוב כאן הר', כלומר האות רי"ש, ולא 'הרי', שכן היא שזורה כאן כחלק מן הדרשה הדורשת את אותיות המילה 'רקע', כעומדות כנגד יסודות רוחניים: ר – רחמים, ק – ק (100) ברכות, ע – ע (70) אומות.

צאצאיה שהכל יוצאין ממנה מן העפר ושבין לעפר ועוד יאמ' וצאצאיה ר"ל ועטרתיה מלשון [שמ' כח, לו] ועשית ציץ ואלו הצדיקי' שהם עטרה לכל יושבי הארץ [ישעיה שם] נותן נשמה לעם עליה י"ל מה ענין נשמה בכל מקום כי [169ב] מצינו בתחלה כשנפח הב"ה באדם רוח חיים נפח בו נשמה דכתי' [בר' ב, ז] ויפח באפיו נשמת חיים הנשמה שנגזרה ממקום החיים מעולם המלאכים⁷⁵ וכמו כן כתי' [בר' ז, כב] כל אשר נשמת רוח חיים באפיו וכמו כן אמ' [סידור תפילה] נשמת כל חי בודאי בכל מקום שיזכיר נשמה יאמ' כנגד החיים בעולם הזה ובעולם הבא אבל עמי קרקעות אינם קונים נשמות כי אם ברוח בלבד ולפי' אמ' ז"ל [אבות ב, ה] אין עם הארץ חסיד והטעם מפני שלא קנו נשמות שכל להם והולכים בהבלי העולם ולפי' נקראי' הרשעי' מתים⁷⁶ מפני שלא קנו נשמה לא בעולם הזה ולא בעולם הבא ולפי' כתי' [תה' קטו, יז] לא המתי' יהללו יה ולא כל יורדי דומה שאפי' בחייהם קרויים מתים כי על דרך האמת כך הוא ולפי' הנשמה שיש לה מדות עליונות הוא הוא כבוד השכינה ולפי' אז"ל [ירושלמי עירובין דף לא ע"א] כל המקבל פני רבו כאלו מקבל פני שכינה והוקש זה לזה ולפי' אמ' הכתו' [יש' מב, ה] נותן נשמה לעם עליה ורוח להולכים בה מאי לעם עליה אלו הצדיקי' שעולים למעלה משכינה ולפי' אמ' [יש' נח, יד] אז תתענג על יי"י והשבת הוא נשמה שעולה לישראל עליה. עליה דארץ החיים ורוח להולכים בה ומי שלא קנה נשמה מישראל אם רוח בלבד מאי השגתו לסוף שיקבל עונשו בשבילה ממש דכתי' [יש' ס, כא] ועמך כולם צדיקי' לעולם ירשו ארץ וכתי' [יש' מב, ה] ורוח להולכים בה ר"ל ההולכים בהבלי העולם כד"א [ברכות יז ע"ב] פוק חזי כמה בטלני בשוקא יש להם השגת רוח אבל לא יש להם השגה:

פרק ראשון השער הראשון מהעשרה חלקי' שחלקתיו כנגד עשרה מאמרות שבהן נברא העולם כנגד עשר ספירו' חלקתי זה הפרק לעשרה חלקי' שהם עשרה שערי' [170ב] שנפתח משם ונשפע משם מהחיים והברכה וזה שער השמים.

75 בדרך כלל נאמר בכתבי ר' יוסף, על סמך דברי חז"ל, שהנשמה נגזרה מכיסא הכבוד או מהשכינה. ההחלפה כאן בין כיסא הכבוד או השכינה לבין עולם המלאכים, יכולה להתבאר מתוך זויהוי של המלאכים כגוף השכינה בכתבי ר' יוסף בכלל ובספר תולדות אדם בפרט. על כך ראה: אידל, 'עולם המלאכים בדמות אדם', מחקרים בקבלה מוגשים לישעיה תשבי במלאת לו 75 שנים [=מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ג], ירושלים תשמ"ד, עמ' 49-55 [המאמר נדפס מחדש בתוך משה אידל, עולם המלאכים בין התגלות להתעלות, תל אביב תשס"ח, עמ' 19-73, ההפניות הן לפי המאמר המקורי].

76 על פי בבלי ברכות יח ע"ב: 'רשעים שבחייהן קרויין מתים'.

ענין הייחוד מצינו בתורה סתם [דברים ו ד] שמע ישראל יי"י אלהינו יי"י אחד ולפיכך צריך לפרש ייחודו⁷⁷ שידע כל באי עולם שהוא [אחד לבדו]⁷⁸ ואין שני לצדו כי אנו מתפללים בכל יום שחרית וערבית וקודם התפלה אנו מייחדין אותו והטעם שאם היינו מתפללים קודם ק"ש דומה כמי שעושה הייחוד איברים איברים שאומ' כמה פעמי' בא"י אבל כיון שאנו מייחדין ואומרי' [דב' ו, ד] יי"י אלהינו יי"י אחד דבר ברור כיון שאנו מזכירין יי"י כי לאותו השם שייחדנו לו אנו מתפללין ולפי' אנו קורין ק"ש ביום כדי שנהגה בלבינו כל היום ייחודו וכמו כן מתחלה צריך לייחדו ואחר כך לברכו וכמו שנהגה בייחודו בליה כי לא נברא העולם אלא כדי להכיר ייחודו ית' ולפי' נצ"רך לפרש ולידע שהוא יחיד בעולמו ולפי' הוא שער ראשון מפני שהוא ראשון דכתי' [על פי יש' מד, ו] כה אמ' יי"י אני ראשון ואני אחרון והנני מתחיל לפרש בס"ד כל שער הייחוד והנני מפרש אותו זה השער לי"ג חלקים כנגד י"ג מדות.

השער הראשון ידבר בענין עשר ספירות כיצד נכלל הייחוד שם ויפרש בו כל ענין משפיע ומקבל סוד הייחוד וסוד הפירוד וידבר בענין איברי האדם **החלק** הב' ידבר בענין גווני עשר ספירות כל גוון וגוון של כל מדה ומדה וכיצד נכלל הגוון שם זה עם זה כמו השלהבת בגחלת וכל המאורות שנפרדי' מכל מדה ומדה הכל באר היטב כפי מה שזימן לנו השם. [170 ע"ב] **החלק** הג' ידבר בענין חמשה עשר של טהרה של שכינה שהיא שלימות הירח וחמשה עשר של פנימיות כנגד חסרון הירח או כיצד סידור צדיק ומלכות או אימתי משפיע ומקבל הכל ובדמות ירח התחתון או כיצד מתייחד זה עם זה שהכל אחד ית'

החלק הד' ידבר בענין אכילה ושתייה⁷⁹ שכנגדו מהו מזון שלו ית' כנגדו חלילה כי כ"ע כנגדו לא שכיח זה אלא הסוד השפע הבא מלמעלה משלשלת העליון⁸⁰ ודי לך **החלק** הה' ידבר מהו ענין פריה ורבייה ומי רגלי' קטנים⁸¹ בצורה העליונה או אימתי עת רצון להשפיע. **החלק** הו' ידבר בענין שיעור קומה וידבר בענין שכל ההשגה

77 בהמשך החיבור המחבר שב לפרש את סוד הייחוד שבפסוק 'שמע ישראל', כמוסב על הייחוד שבין ג' ספירות העליונות לאלו התחתונות, על כך ראה בספר המלכות, דף צא ע"ד. ועל ענין זה ראה משה אידל, 'עולם המלאכים בדמות אדם' (לעיל, הערה 75), עמ' 31, הערה 112.

78 'אחד לבדו' מופיע בשול.

79 ההקבלה בין אכילה, שתייה, פרייה ורבייה, מי רגליים גדולים וקטנים, שינה, רוק, קרי ועוד מופיעה בספר טעמי מצוות עשה, מצווה ת, כמקבילה לתהליכי האצלת השפע, וראה דיון בכך לעיל, בתת הפרק העוסק בייחודיות החיבור ותוכנו.

80 המונחים 'שלשלת עליון' ו'שלשלת קדושה וטהורה' ביחס לעולם הספירות הם מונחים שגורים אצל ר' יוסף הבא מושון, על כך ראה לעיל, הערה 36 וראה להלן, ליד הערות 82, 90.

81 על משמעם של העניינים האנתרופומורפיים המובאים כאן ראה לעיל במבוא, בתת הפרק העוסק בייחודיות החיבור ותוכנו, שם מובאת מקבילה לספר טעמי מצוות עשה המבארת את כלל המונחים הללו.

ויפרש בו ענין שיעור הזרועו' ורוחב צורה העליונה וענין כל חללי הגוף וענין האצבעות של ידים ורגלים ושיעור גב רגלי' וגב הידים וכל ענין האצבעות. **החלק הז'** ידבר בו בענין מים גדולי' כנגד הצורה או להיכן שופכין כי הכל מלא ממנו וחלילה חלילה לאל ית' מענין זה אלא השפע העב היוצא משלשלת העליון⁸²

החלק הח' ידבר בענין זיעה של צורה העליונה הקדושה והטהורה מאי זה מקום מתחיל ולהיכן שופך ויפרש בו מהו זיעת הפנים ודי לך.

החלק הט' ידבר בענין הדמעה היוצא מעיני הצורה העליונה והללו שני דמעות להיכן הולכים ויפרש [171א] בו ענין שחוק וענין בכיה

החלק הי' ידבר בענין הרוק היוצא מן הפה ובענין השעוה היוצאה מן האזנים ובענין השמיעה ובענין עורף וצואר וענין תיקון הזקן העליון

החלק י"א יפרש בו ענין מה עושה הב"ה ביום או מה עושה בלילה הכל בכל שעה ושעה בע"ה ית' הכל מבואר היטב.

החלק י"ב ידבר בענין מלבוש⁸³ של צורה העליונה ית'

החלק י"ג ידבר בענין מה למטה מה למעלה מה לפני' מה לאחור⁸⁴ ודי למבין.

החלק הראשון בענין עשר ספירות. ספירה ראשונה הוא אור הקדמון הנקרא כת"ר עליון⁸⁵ ונקרא אי"ו ו"ל מפני מה נקר' שמו אי"ו מפני שקודם שנגלית הצורה

82 ראה לעיל, הערה 80.

83 יש להבחין בין סוד המלבוש המרומוז כאן, המייצג את לבושו של הקב"ה ככל הנראה דרך הספירות והופעתן המגוונת, לסוד מלבוש הנשמות שיש בו עיסוק נרחב בקבלה הספרדית, והוא נושא שנידון יותר בספרות המחקר. להרחבה בעניין לבוש הצורה העליונה בקבלתו של ר' יוסף, ראה את דיונו בבגדי הכוהן הגדול בספר טעמי מצוות לא תעשה, מצווה ע"ו, 'שלא יוח החשן מעל האפוד', כ"י וטיקן 177, דף 182 ע"ב. שם הלבושים מייצגים באופן ספציפי את לבושיה של ספירת תפארת המכונה 'כהן גדול של מעלה', וכן באופן כללי את גילוי האלוהות דרך הספירות השונות. להתייחסות לבגדי השעטנו של הכוהן כלבושי השכינה ראה שם, מצווה י"ח, 'שלא ילבש גבר שמלת אשה', דף 120 ע"ב. השווה לספר תש"ק, עמ' 257. על התקבלות תפיסת מלבוש השכינה אצל דוד בן יהודה חסיד ראה: ספר מראות הצובאות, מהדורת דניאל מט, עמ' רמא [The Book of Mirrors: Sefer Mar'ot ha-Zove'ot, by R.]. שם ר' דוד בן יהודה החסיד מתאר את מלבוש השכינה כדין ורחמים, ומשתמש בטרימינולוגיה של ר' יוסף על איסור שעטנו כאיסור להשתמש בשרביט המלך. למבוא בעניין 'סוד המלבוש' וסקירת ספרות המחקר בנושא בעיקר בהיבט האסכטולוגי כלבוש הנשמות, ראה: אבישי בר-אשר, 'פירושים קבליים ל"סוד המלבוש" במאה השש-עשרה', דעת 76 (תשע"ד), עמ' 191-194.

84 על פי משנה חגיגה ב, א: 'כל המסתכל בארבעה דברים ראוי לו כאילו לא בא לעולם: מה למעלה, מה למטה, מה לפניו, מה לאחור'.

85 לפירוש ספירת כתר המקבילה מבחינות רבות לזו המופיעה כאן ראה: זקס-שמואלי, 'פירוש י' ספירות', עמ' 276-282. להשוואת הנוסח של פירוש י' ספירות, עם פירוש הספירה כאן ראה: שם, עמ' 312.

העליונה לא היה נראה כי אם נקד אחד בלב⁸⁶ הנקרא אור הקדמון והיה הנקד ההוא יחיד ואמ' אע"פ שאין דוגמא עכשיו ואהיה עתיד לחזור ולהתפוצץ⁸⁷ ולהיות כמה ענפים כי קודם בריאת העולם היה נקד אחד בלי שום ענף והיה שמו א"י כלל שום העתיד והיה זה האור הקדמון אור שכל שהיה מאיר ג' מאות ושבעי' ושמונה מיני מאורות כמנין חשמ"ל⁸⁸ ובכל אור ואור מאלו היה לו שם ידוע חקוק בו לברוא פעולותיו אבל כלל כל הנקד נקרא א"י וכל השמות וכל כח הענפים היו כלולי' בו ובו היו נכללים כל הענפים ובו נבראו כל הגווני' ונכללי' בו כל מיני האור והיה נראה בו מלכות סוד עלה הראשון של לולב⁸⁹ שהוא [ב171] חד ונכללים בו שני עלים כי בודאי אור הקדמון ומלכות בבת אחת נגלו כי איך איפשר אור הקדמון ועלה ראשון בלי חיבור דהא כתי' [בר', ב, יח] לא טוב היות האדם לבדו ואחר כך נגלו כל הספירו' וי"ל א"כ שנגלה מדת מלכות במדת אור הקדמון למה היא עשירית כן תמצא שאחד ועשרה למנין אחד עולים כי כנגד אחד שיבואו למנין ואמ' אחד שנים שלשה כן למנין העשיריות יאמרו עשרה ועשרי' ושלישים הא לך שמנין אחד הוא והכל דבר אחד הוא ומפני מה נקרא אור הקדמון שנקדם לכל הייחוד וי"ל אהיה ומדת המלכות נקרא [יש' מד, ו] אני ראשון ואני אחרון שהוא ראשון שנגלה עם אור הקדמון ואני אחרון שהיא עשירית וי"ל אור הקדמון קודם בריאת העולם שהוא עולם העליון קודם שנשלם שלשלת⁹⁰ הייחוד מה היה פעולתו או כמה שנים מתחלה בהתחלת הכל ומה היה קדמותו מקדמות הכל דע כי זו הנקודה לעולם עומדת וקדמו' זה היה עשר ספירו' הכלולים בי"ג מדות⁹¹ שהם עשר הספי' וזהו יו"ד שעולה למנין עשרים עשרה הכלולי' בי"ג מדות שכולם רחמי' והעשרה בעשר ספירו' שהוא אחוזו כמו השלהבת בגחלת⁹² וזהו סוד שברא הב"ה עשר אצבעות בידים ועשר אצבעות ברגלי' והכל נאחז בגוף אחד כן סוד עשר בעשר ואחר כך משם נגלה אור הקדמון והוא סוד שני גדלים ר"ל שני גדולי' אור הקדמון ומלכות ולפי' נברא אור הקדמון ופעולתו היה קודם שנשלם הייחוד כלו להיות אור מתנוצץ ומתוסף בו לכל על

- 86 ככל הנראה צ"ל: בלבד.
- 87 השורש פצ"ץ מופיע בהקשר של האצלת הספירות מהייחוד אל הריבוי גם בפירוש י' ספירות, על כך ראה: שם, עמ' 234.
- 88 מניין אותיות גע"ח בגימטרייה הוא 378 וכך גם של אותיות חשמ"ל. גם בתחילת פירוש י' ספירות ר' יוסף פותח בחלוקת האור הקדמון לחשמ"ל אורות, כתיאור התחלת האצילות, על כך ראה שם. על מניין זה של האורות שהיו יוצאים מהאור הקדמון, שימוש נוסף בדרשה בחגיגה על חשמ"ל, וכן התייחסות בהקשר זה לספר תולדות אדם ראה: מופסיק, *Fragment d'un Commentaire sur la Genèse* (לעיל, הערה 17), עמ' 93.
- 89 על לולב כמייצג את הכתר העליון ראה: ספר תש"ק, עמ' 81.
- 90 על המונח 'שלשלת' ראה לעיל, הערה 80.
- 91 על היחס בין רבדים שונים באלוהות, בין י"ג מידות ועשר ספירות ראה: משה אידל, 'הספירות שמעל הספירות', תרביץ נא (תשמ"ב), עמ' 239-280. נראה שיש כאן ניסיון ליישב את מסורת חוג העיון שבמרכזיותה י"ג המידות אל מול הקבלה של עשר הספירות.
- 92 ראה לעיל, הערה 70.

אור שכל מ"ג [1] 93 עשרה מדות הנאחזות למעלה עד שנגלה הייחוד שאין [172א] בו שינוי⁹⁴ ולא תוספת ולא דבר מכל הנבראי' והכל מקבלי' ממנו ועדיין לא היה נברא שום עולם כי אם מכח הזיו הקדמון והשמות שהיו חקוקין בו היו יוצאות האותיות ופורחות⁹⁵ בו וחוזרי' ונדבקים בו כמו ניצוצי הלהב וכשהיו יוצאים כח השמו' והניצוצות נבראי' בו עולמות ומלאכי' וחידוש העולם ומיד היו נבלעים מכח אור הקדמון וזהו סוד [איכה ג, כג] חדשים לבקרי' רבה אמונתך אמרי שירה ובטל⁹⁶ והיו חוזרי' לאור הקדמון ונבלעי' ובאותו זמן היה בורא חכמות לאין תכלה וקצבה שלא יספרו ויחקרו מרוב ולא היה שם ארבע יסודות ולא אכילה ולא שתייה ולא שינה ולא זיעה וכל אחד מכל הדברים שבועולם ולפי' אז"ל [חגיגה ט"ו ע"ב] 97 גמירי שאין למעלה לא אכילה ולא שתייה כנגד זו המדה כי כן תמצא ראייה מופתיית בצורת האדם כי למעלה מן הפה אין אכילה לא בעינים ולא במוח כי מן הריח שיוצא מן הגוף ניוון זה היה פעולתו של אור הקדמון ועוד סוד אור הקדמון באותו זמן קודם שנגלה הייחוד י"ל אם היה תופס גבול או העולמות שנבראו אחריו מה היה טיבם או חלל כל העולמות⁹⁸ מי היה ממלא⁹⁹ אותם הכל רום ותחת¹⁰⁰ וארבע פנות העולמי' היה מתמלא ממנו לאין תכלית וקצבה כי העולם באמצעותו בראו ית' ועוד האור הקדמון נקרא אל ונקרא אין ולמה נקרא שמו כן

93 ככל הנראה צ"ל 'יג'.

94 לדיון בקטע זה על האור הקדמון ויחסו לתורת הספירות של ר' יוסף ראה: זקס-שמואלי, 'פירוש י' ספירות', עמ' 249-250. בהמשך החיבור חוזר הדיון על האור הקדמון, כאשר המגמה הכללית היא להדגיש את ההבחנה שבין האור הקדמון שהוא אחד ואינו משתנה לעומת הענפים המתפצלים ממנו. השווה גם לקטע נוסף בספר תולדות אדם העוסק באור הקדמון בהקשר של אותיות שם השם, שהתקבל בחיבור אנונימי. ראה גם: אבישי בראש, 'ספר הנקודה' (לעיל, הערה 63).

95 על האותיות הפורחות ראה: זקס-שמואלי, 'פירוש י' ספירות', עמ' 280. וכן ראה על האותיות הפורחות בשם ה' כגוף ושהקב"ה נשמה להם, בספר טעמי מצוות לא תעשה, מצווה ע"א, כ"י וטיקן 177, 178 ע"א.

96 בבלי חגיגה יד ע"א: 'כל יומא ויומא נבראין מלאכי השרת מנהר דינור ואמרי שירה ובטלי שנאמר חדשים לבקרים רבה אמונתך'.

97 להשוואה בין קטע זה לבין מקבילה שלו ראה: זקס-שמואלי, 'פירוש י' ספירות: נספח ב', עמ' 312.

98 ייתכן ויש כאן את היסוד לתפיסת החלל הפנוי, שכן רעיון האור האלוהי הממלא את החלל כתיאור ראשיתו של העולם הוא ייחודי בהקשר הקסטיליאני. ציטטה זו על 'חלל כל העולמות מי היה ממלא אותם', מלווה בהערה לביאור עניין הפנתאיזם ראה אצל גוטליב, 'שני חיבורים' (לעיל, הערה 16), עמ' 255. על התפתחותו של מושג הצמצום בקבלה ושורשיו המוקדמים ראה: משה אידל, 'על תולדות מושג ה"צמצום" בקבלה ובמחקר', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל: דברי הכנס הבינלאומי הרביעי לחקר המיסטיקה היהודית לזכר גרשם שלום (תשנ"ב), עמ' 59-112. לדיון בהיבטים פנתאיסטיים בתורתו של ר' יוסף ראה בהערה הבאה.

99 על הביטוי 'ממלא' בהמשך החיבור ועל היבטו הפנתאיסטי וויקתו לספר תש"ק ראה: שלום, *Einige Kabbalistiche* (לעיל, הערה 1), עמ' 26-27; גוטליב, שם, עמ' 255.

100 ספר יצירה, פרק א, משנה ה: 'רום ותחת וארבע רוחות השמים'.

על שם פעולתו אין על שם שאין לו גבול למעלה למעלה ועוד יקרא אין האלף¹⁰¹ יאמר אחר היוד ירמוז שנגלו ממנו עשר ספירו' נון פשוטה ירמוז דוגמת השלשלת וירמוז נ' שערי בינה שהיה הכל כלול בנקד אחד¹⁰² ולפי' נקרא אין [172ב] ועוד האלף ירמוז לזרועות היוד ירמוז לצורת הראש הנון ירמוז לכל השלשלת העליון וא"ל הלמד ירמוז שיעור קומה שלמעלה ומזה הנקד העליון נבראו עליוני' ותחתוני' ולשם ישובו אזי וזהו שאמר החכם¹⁰³ הכל היה מהסבה הראשונה והכל שב אל הסבה הראשונה¹⁰⁴ דכתי' [יש' ב, יא/ יז] ונשגב יי' לבדו ביום ההוא ובאותם העולמות שהם נבראי' מכח הניצוצות מכח אור הקדמון שרמזתי שהיו נבראי' משם עולמות ונבלעים בכולם נבראו האבות ועמדו קיימי' באמונתם דכתי' [איכה ג, כג] חדשים לבקרים רבה אמונתך וכת' [בר' כב, ג] וישכם אברהם בבוקר וזו המדה לא היה נראה בה בעין השכל שום צורה כי אם נקד אחד בלבד כמו סוד נקד הנשמה ושם כלול הכל ובאותה הנקודה¹⁰⁵ היה הכל כמו הטיפה היוצא מן האיש המבדיל כמה הבדלות שהוא טיפה אחת ונכלל שם כל הצורה ולא שום פעולה כך היה אור הקדמון היה כלול בו ולא היה נראה מתוכו כי אם נקד אחד אור שכל והיה מאיר לג' מאות וע' וח'¹⁰⁶ מיני אור ולפעמי' היה ממלל כאז"ל [בבלי חגיגה יג ע"ב] מאי חשמל פעמי' חשות פעמים ממללות והוא סוד יוד שהוא נקד

101 להרחבה ביחס שבין האותיות אל"ף ליו"ד ושאר אותיות שם המפורש בקבלת ר' יוסף ראה: ספר תש"ק, עמ' 134-135.

102 נקד אחד יכול להיות מוסב כאן גם על התחלת האצילות כנקודה, וגם על הניקוד הקבוע ויחיד של ספירת כתר המעידה על כך שאינה משתנה, בשונה משאר הספירות שאינן מנוקדות, ולכן נקראות בריבוי דרכים, בהתאם לקריאת האדם. על התחלת האצילות כנקודה אצל ר' יוסף וכן התייחסות ספציפית לכתר כנקודה וכזרע איש כפי שמפותח כאן בהמשך הדרשה ראה: זקס' שמואלי, 'פירוש י' ספירות', עמ' 254-255. ועל הניקוד הקבוע של ספירת כתר, ראה שם, עמ' 246. על השימוש בניקוד אצל ר' יוסף הבא מושושן בהקשר הקסטיליאני ראה גם: אורנה ויינר, 'סודות הנקוד בקבלה הספרדית-הקסטיליאנית במאה הי"ג', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, רמת גן תשס"ח, עמ' 256-281.

103 ייתכן והכוונה היא לפסוק בקה' ג, כ: 'הכל הולך אל מקום אחד הכל היה מן העפר והכל שב אל העפר'.

104 הביטוי 'הכל בא מהסבה הראשונה והכל שב אל הסבה הראשונה' מופיע בפירוש שיר השירים לר' עזרא מגירונה (המכונה גם פירוש תרי"ג מצוות) שיוחס בטעות לרמב"ן. על כך ראה בכתבי ר' משה בן נחמן (רמב"ן) ב, בעריכת חיים דב שעוועל, ירושלים תשכ"ד, עמ' תקלט. וכן בספר טעמי מצוות לא תעשה אותו אני מהדירה, במצווה ל"ת ס"ז 'שלא לזבוח שור או שה', כ"י וטיקן 177, דף 172 ע"ב. לדיון בביטוי זה של עזרא מגירונה בהקשר של תורת השמיטות ראה ישראל וינשטוק, במעגלי הנגלה והנסתר: מחקרים בתולדות הפילוסופיה והמסורתין בישראל, ירושלים תש"ל, עמ' 161; משה אידל, 'היובל במיסטיקה היהודית', בתוך שלהי מאות קיצם של עידנים, ירושלים תשס"ה, עמ' 74-75.

105 לדיון בכתר כנקודה ראה גם לעיל, ליד הערה 57.

106 על אותיות גע"ח כגימטרייה של חשמל, המקבילות לאורות שיצאו מהאור הקדמון ראה לעיל, הערה 84.

אחד מתחלתו נראה נקד אחד ולבסוף נראה צורת יוד כן היה אור הקדמון ותמצא כי זה האור נכלל בכל ספירה וספירה כמו המוח נכנס בחוט השדרה¹⁰⁷ ובכל הצלעות ובידים וברגלים ובכל האצבעות עד סוף הגוף והוא נשמה ומזון לכל הגוף כן אור הקדמון נקרא מוח של צורה העליונה¹⁰⁸ והוא באמצעות בכל ספירה וספירה [173א] ומשם ניוון כל ספירה וספירה וקודם שנגלית צורה העליונה נגלה אור הקדמון היה כמו המוח שעדיין לא נגלה ממנו חוט השדרה כן לא נבדל ממנו עדין שום ספירה והיו בו קבועים מיני צינורות אור לבן שורייקי [1]109 במוח הכל צנורות צנורות קבועין לכל צד ועבר כי כן תמצא במוח עד שנעשה כולו ראשים והיו מקיפין אותו ז' מיני מאורות והיו קבועין בו ז' חלונות והם כנגד ז' חלונות שבראש האדם ב' עינים וב' אזנים וב' חוטמות ופה אחד¹¹⁰ כנגד ז' חלונות הקבועי' באור הקדמון שהיה פעולתם לד' דברי' מאלו ז' חלונות לשמיעה לראייה להרחה לדיבור ויונקים מנקודה אחת דכתי' [קה' א, ב] הבל הבל' אמ' קהלת הכל הבל יונק מנקב אחד והנני מפרש בס"ד דע כי בודאי אלו שבע בדין הוא נקב אחד יש לו ו' קצוות והנקד הז' נמצא כתר עליון שהוא נקב אחד שהיה לו השגחה לשש קצוות והוא שהיה נשמה להם נמצאו ז' השגחות בו ואלו הם החלונות אבל העבר שהיה משגיח היה משתנה לד' פנות מהם לראייה מהם לשמיעה מהם להרחה מהם לדיבור כן תמצא כי זה הנקד נחלקו ממנו ד' אותיות של שם המיוחד דכתי' [בר' ב י] ומשם יפרד והיה לארבעה ראשים הא לך נקב אחד שנחלק לו' ולד' וכנגדם ברא באדם נקב אחד המוח ונבראו משם ז' אזנים ועינים ופה וחוטמות ונחלקי' לד' דברי' לשמיעה לראייה להרחה לדיבור.

ובכאן יש ה' קושיות גדולות וחזקות הואיל בראייה מ'פתיית מנקד אחד שהוא אור הקדמון יש בו ו' קצוות והוא השביעי כנגד ז' ימי בראשית למה לא יש חלונות ולא

107 תיאור אור הכתר כמוח הנכנס בחוט השדרה וכנשמה לגוף קשור למגמה פנתאיסטית הקיימת בתורתו, וזוהתה על ידי שלום, על כך ראה: שלום, *Einige Kabbalistiche* (לעיל, הערה 1), עמ' 27. להפניות בנוגע להיבטים הפנתאיסטים בתורתו של ר' יוסף, ובעיקר בזה המשתקפת בתפיסת כתר כ'נשמה לנשמה', ראה זקס-שמואלי, 'פירוש י' ספירות', עמ' 246–247, 239–240.

108 ההתייחסות למוח של הצורה העליונה או המוח הקדוש, כקשור לעניין הייחוד מופיע בחיבוריו האחרים של ר' יוסף, לדוגמה ראה בספר טעמי מצוות לא תעשה מצווה ח, כ"י וטיקן 177, דף 111 ע"א.

109 המילה 'שורייקי' מופיעה מספר פעמים בתלמוד ומשמעה גוונים, לדוגמה בבלי ברכות ז ע"א: 'כל שעתא אית ביה שורייקי סומקי בהיא שעתא לית ביה שורייקי סומקי'. רש"י מעיר שם שהמילה שורייקי היא טיי"ש בלעז, כלומר כתמים. משמעות הדבר היא ככל הנראה הוראת האופן בו גנוזות הספירות בתוך האור הקדמון קודם שהתגלתה הצורה העליונה: כשם שבמוח ישנם כתמים או גוונים, כך הספירות גנוזות בלא צורה בתוך המוח בצורת גוונים או כתמים שונים.

110 על ההקבלה בין איברי האדם לספירות ובהשוואה לאיברים המצוינים בפירוש י' ספירות ראה: זקס-שמואלי, 'פירוש י' ספירות', עמ' 243.

שום השגה [173ב] לאחרי' ולא למעלה כי מן הדין למעלה ולאחור היה מן הדין להיות לו השגחה.

ועוד קושיא השנית למה מצד ראייה שתי עינים ומצד השמיעה שתי אזנים ומצד ההרחה שתי חוטמות ומהדיבור אינו אלא אחד. וכן הקושיא הג' למה ברא הב"ה באדם חלונות לצד אחד לצד הפני' שתי עיני' ושתי חוטמות והפה.

והקושיא הד' למה נבראו האזני' לימין ולשמאל ולא נבראו לצד אחד. והקושיא הה' למה ברא הב"ה העיני' והחוטמות למעלה מן הפה בכל אלו הה' קושיות בס"ד הנני פותח לך שערי אורה¹¹¹ בענין הקושיא הראשונה למה אין חלון ולא שום השגחה למעלה מן הראש הוא ית' אור הקדמון שאין השגח' לשום בריה בעולם למעלה כי אם הוא לפי' סתמו הכתוב שלא יביט למעלה ויאמ' מה למעלה¹¹² מזה סתמו שלא ישאל שואל מה היה לאחור קודם שנברא העולם וסתם אותו חלון ולפי' אין השגחה למעלה ולאחור כי נסתם אבל לפני' יש לנשמה השגחה להשיג מה שיהיה ונפתחו לה חלונות שתיים להשיג ולידע אם יזכה.

והקושיא השנית למה שתי השגחות מכל ד' דברים מן הראייה ומן השמיעה ומן ההרחה ומן הדיבור אחד מפני שני דברי' עשאו הב"ה כן ה"א למשקל תמצא שתי קצוות שתלויין שם המשקלות ובאמצע אוזן א' כך שתיים מכל דבר והפה שהוא מכריע עומד בנתים ומוציא לאור תעלומה מכל אלו הד' דברי' ועוד ברא הב"ה מכל האילנות שתיים לפעולה אחת ושתיים לפעולה אחת כיצד שאר החלונות מורה צד ימין ושמאל זה אומ' בכה [174א] וזה אומ' בכה ומשתנה מצד אחד פעולתם ועדיין לא נגזר דינם ברא הב"ה חלון הו' שהוא הפה שהוא באמצעות וגזור הדין בנתים שאלו היה שם שתי חלונו' של דיבור היה אומ' זה בכה וזה בכה ולא היה שום בריה קיים בדיבור ולפי' לא נברא אלא פה אחד בלבד ועוד כי באור הקדמון כשיוצא הדיבור משם אע"פ שנחלק לכמה ניצוצות¹¹³ ממקום אחד יוציא לאחר שנסכמים אלו שבעה השגחות וזהו סוד [זכ' ג, ט] על אבן אחת שבעה עינים השגחות בנקודה אחת.

111 פזמון זה 'הנני פותח לך שערי אורה', הוא פזמון חוזר בספר טעמי המצוות לר' יוסף הבא משושן, ומשמש כמשפט פותח לביאור הטעמים על דרך הקבלה לאורך החיבור כולו. על הזיקה ההדדית שבין החיבורים על סמך פזמון זה ראה: שלום, *Einige Kabbalistiche* (לעיל, הערה 1), עמ' 17. אלטמן התייחס להבדל בשימוש של ר' יוסף הבא משושן בביטוי זה כפזמון חוזר לבין השימוש בו על ידי ר' יוסף ג'קטיליה, על כך ראה: אלטמן, 'לשאלת בעולות' (לעיל, הערה 20), עמ' 276.

112 על פי האיסור המובא במשנה חגיגה ב, א.

113 המונח 'נחלק לכמה ניצוצות' וכן 'החלוקה לענפים' הם מונחים המשמשים את ר' יוסף להסבר תהליך האצילות ומעבר האור מהאחדות אל הרבוי. לשימוש באותם מונחים ראה: זקס-שמואלי, 'פירוש י' ספירות', עמ' 287.

ותירוץ הקושיא הג' למה נבראו ה' חלונות לצד הפנים הטעם כי לצד הפני' שנגלה השם למשה בפנים דכתי' [דב' ה, ד] פנים בפנים דבר יי"י עמכם והשיגה השגות שהם חמשה חומשי תורה והיה אור הקדמון מסתכל בה ומוסיף חכמה והשגה לתורה בכל חלון וחלון עד שנבראו ה' חלונות ונגלו חמש' חומשי תורה ולפי' הם ה' לפנים ה' השגות עליונות שנברא משם תורה.

והקושיא הד' כמו כן הוא ענין השמיעה שתי אזני' ימין ושמאל סוד אברהם ויצחק¹¹⁴ כי נברא השמיעה ונבקע מאור הקדמון השמיעה לשתי צדדים וזהו סוד [דב' כח, א] 'היה אם שמוע תשמעו שתי שמיעות כנגד שתי חלונות שיש בנקד הראשון שתי השגחות של שמיעה ראה גם ראה כי מב' השגחות הללו נבראו באבות העולם וזהו סוד [תה' מ, ז] אזנים כרית לי כי משם היה התחלת ימין ושמאל.

[מכאן (דף נג ט"א) מתחיל הנוסח בדפוס קזבלנקה במילים: 'הקושיא החמישית']

114 סוד אברהם ויצחק כשני אבות העולם, מפורט בהמשך החיבור: כ"י פריס 841, דף 197 ע"ב-198 ע"א. וראה פליקס 'תאורגיה, מגיה ומיסטיקה' (לעיל, הערה 2), עמ' 90.